

ПРОЦЕСЪТ СРЕЩУ ДАМЯН ВЕЛЧЕВ И ДР. ПРЕЗ 1935–1936 Г.

Силвио Томов

Интересът ми към темата бе предизвикан от заниманията ми с военна история, Военния съюз и по-специално личността на полковник Константин Чичев¹. Тези събития присъстват като проблематика в изследванията на академик Георги Марков, Войн Божинов, професор Веселин Янчев, професор Людмил Спасов, Борислав Дичев, Недю Недев, академик Илчо Димитров, Александър Величков и др. През годините (особено в периода на социализма) е публикувана и немалко мемоарна литература. Тя, разбира се, притежава своите качества и недостатъци. Като хронологическо начало на изследването се явява преврата на 19 май 1934 г., в следствие на който Военният съюз овладява властта и управлява по-малко от година. За завършек може да се определи указът, издаден за забрана на Военния съюз, който слага край на организацията поне на законово ниво. Важен е не толкова самият процес – като такъв той е един от многото съдебни процеси в Царство България, а последствията от него и ключовата роля, която той играе за трайните промени в политическия живот на България и края на една епоха.

Намесата и участието на армията във вътрешнополитическия живот естествено не е единствено български уникален феномен. Войската в Русия има активно участие в Октомврийската революция и последвалата я гражданска война (1917–1922 г.) Във Ваймарска Германия, юнкерът Кап, заедно с други армейци правят неуспешен опит за

Силвио Томов е уредник – нова история, в Градски исторически музей – Самоков.

¹ **Томов, С.** Памет и забравя: Паметта за Българското офицерство. // *Кюстендилски четения*, 24, 2018, 187–199; **Томов, С.** Шрихи от новата история на Самоков. Велико Търново, 2018, 20–35; **Томов, С.** Българското офицерствослед 1944 г. Два примера от Самоков. // *Годишник на асоциация „Онгъл“*, т. 17, год. XIII, 2019, 112–131.

преврат². Подобни събития има и в други страни, победени в Голямата война (1914–1918 г.). Военните имат силно влияние в съседките ни Румъния – на маршал Йон Антонеску и Гърция – на генерал Йоанис Метаксас³.

Първите опити за създаването на офицерска организация, а именно Военен съюз, са още през 1914 г., като зад тях стоят офицери като подполковник Александър Протогеров, капитан Георги Вълков, ротмистър Иван Давидов, Васил Бойдев, полковник Иван Луков и др. Подготовката и учредяването на Военния съюз са спрени от подготовката и участието на България в Първата световна война⁴. Тези амбиции са пресечени в зародиш от управляващите тогава, начело с цар Фердинанд⁵. Факторите за този феномен са както външни, така и вътрешнополитически. На първо място загубата на България в Първата световна война и подписването на Ньойския мирен договор, наложил на страната териториални, военни и др. ограничения. Сред военните се очертава мирогледа, че политиките са проиграли постигнатото от тях с много кръв и е необходимо, ново, по-добро, наднационално управление. Налице и е все по-острото противопоставяне между различни групи вътре в обществото. Окончателно организацията е основана през 1919 г. Сред основателите са запасни офицери като Никола Рачев (загива в атентата в Св. Неделя през 1925 г.), Дамян Велчев и Кимон Георгиев⁶. В началото отношенията между Съюза и правителството на Стамболийски са добри, но постепенно се влошават до степен на нетърпимост. Организацията, заедно с Народния сговор (надпартийна политическа организация) и ВМРО отстраняват БЗНС от власт на 9 юни 1923 г. Те управляват България под името Демократически сговор до 1926 година, като постепенно военните губят своето влияние⁷. Постепенното сближаване между военните и Цанков също има своя край. Те първоначално одобряват идеята му за централизирана държава, постепенно, обаче Цанков се уморява от опеката на „Конвента“ (неофициално наименование на ръководството на Военния съюз) и

² DerLüttwitz-Kapp-Putsch 1920

<<https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/innenpolitik/luettwitz-kapp-putsch-1920.html>> (11.06.2021 г.)

³ Metaxas project (Inside Fascist Greece 1936–1941) <<https://metaxas-project.com/>> (11.06.2021 г.);

Digitalisierung der Pressearchive von HWWA und IfW

<http://webopac.hwwa.de/PresseMappe20E/Digiview_MID.cfm?mid=P000548> (11.06.2021 г.) (11.06.2021 г.).

⁴ **Марков, Г.** Парола Сабя. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936 г. София, 1992, с. 10.

⁵ Пак там, с. 11.

⁶ Пак там, 21–22.

⁷ Заменено е от правителството на Андрей Ляпчев, който представлява умерената част от Сговора. Те използват вътрешнополитическите проблеми в страната (комунистическите бунтове от 1923 г.). Част от дейците на Сговора искат да се дистанцират от Александър Цанков (той по-късно създава своя партия) и генерал Вълков (военен министър), който е пратен за посланик в Рим.

пожелава да управлява сам⁸. Това няма как да се случи, заради външнополитическата изолация на правителството (събитията от 1923–1925 г.) и отказът на западните банки да дадат заем с цел стабилизиране на страната⁹. Има го и желанието на част от дейците на Сговора да се дистанцират от Цанков и да започне омиротворение. В крайна сметка той си подава оставката.

Междувоеенния период (1929–1939 г.) е доста напрегнат в икономическо-политическото отношение. В световен мащаб се забелязва засилване на тоталитаризма за сметка на демократичните идеи и политики. В Германия на власт е Адолф Хитлер, в Италия Бенито Мусолини, в СССР се утвърждава Сталин, в Турция безспорен лидер е Мустафа Кемал Ататюрк. Това е време, ако не на напълно тоталитарни, то на високо харизматични лидери. В България след правителствата на Ляпчев през 1931 г. е сформирано правителство на Народния блок¹⁰. Това е коалиция, стояща на твърди демократически позиции. Министър-председател е Никола Мушанов. Във Военния съюз се е оформил конфликт, започнал още през 1929 г. Привържениците на полковник Дамян Велчев вече в опозиция, се противопоставят на тези на генерал Иван Вълков, останали близки до властта. На места дори се стига до сбивания. Част от офицерите, предимно младите са обединени в „капитанска организация“, т.нар. „Капитанска лига“¹¹. По-нисшите военни чинове подкрепят Военния съюз, докато генералите и по-висшите военни чинове симпатизират на цар Борис, което е пряко свързано с тяхното кариерно развитие.

Така постепенно около Велчев се оформя Таен военен съюз, който се сближава със „Звено“, начело с Кимон Георгиев. В идеологическо отношение „Звено“ се родее с фашизма в Италия. Противопоставят се открито на основни елементи на либералната демокрация, като многопартийната система и свободата на печата¹². От фашизма се отличава преди всичко по отсъствието на стремеж към създаване на еднопартиен режим с харизматичен лидер¹³. В българското общество: в интелектуалните среди, а и сред народа е налице спадане на доверието към партиите. На тях се гледа по-скоро като на нещо остаряло, ненужно и излишно, което носи повече вреди, отколкото ползи на България.

⁸ **Марков, Г.** Парола Сабя..., с. 60.

⁹ **Стателова, Е., Грънчаров, Ст.** История на нова България 1878–1944 г. София, 2000, с. 439.

¹⁰ Пак там, с. 477.

¹¹ **Марков, Г.** Парола Сабя..., с. 66.

¹² **Недев, Н.** Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. София, 2007, 198–199.

¹³ **Поппетров, Н.** Фашизмът в България. Развитие и прояви. София, 2008, 41–45.

В такива условия е извършен превратът на 19 май 1934 година. Той е по-радикален от този на 9 юни и не се заключава само в смяната на едно правителство с друго. „Звено“ и Военният съюз вземат твърдо властта в свои ръце. Кимон Георгиев е министър-председател, а останалите заговорници заемат редица важни постове. Промените са драстични: суспендирана е Търновската конституция¹⁴, разпуска се Народното събрание и са разтурени революционните организации, което безспорно е голям удар по ВМРО. Нейният лидер Иван Михайлов емигрира в Турция, поради заплахата от издадената му смъртна присъда. Деветнадесетомайците извършват и редица административни, финансови и др. реформи. Разпуснато е XXIII ОНС, партиите са забранени, както и някои организации, например ВМРО. В много изследвания се среща твърдението, че Търновската конституция е суспендирана, а всъщност тя се заобикаля чрез написаното в нея: управление чрез т.нар. наредби закони в извънредни случаи¹⁵.

След събитията от 9 юни 1923 г. и 19 май 1934 г. военните придобиват особено голямо самочувствие като единствените, които могат да спасят нацията и да я водят към прогрес. Това на по-късен етап ще им изиграе много лоша шега.

Международната обстановка също не е никак благоприятна за България. Подписаният Балкански пакт между Турция, Гърция, Румъния и Югославия, целящ да запази статуквото наречено Версайска система, поставя България в изолация¹⁶. Недоверието на Великите сили, особено на Франция, която подкрепя Югославия се засилва след като на 9 октомври 1934 г., Владо Черноземски (деец на ВМРО) убива в Марсилия крал Александър I Караджорджевич¹⁷. Агресивните действия на държави като СССР, Нацистка Германия и Италия (на Мусолини) вещаят нова война¹⁸.

Вътре в страната постепенно отношенията между цар Борис Трети и деветнадесетомайците започват да се обтягат. Те се опитват да намалят влиянието му върху армията, а и като цяло в управлението. За целта се опитва създаването на

¹⁴ Въпреки че се среща в множество изследвания, ние не разполагаме с документ за това. Деветнадесетомайците управляват чрез наредби-закони. Това е хитър начин да се избегне Търновската конституция, използвайки написаното в нея.

¹⁵ Вж. **Божинов, В.** Управлението на деветнадесетомайците 19 май 1934 – 22 януари 1935 г. София, 2017.

¹⁶ **Спасов, Л.** България, Великите сили и Балканските държави 1933–1939 г. София, 1993, 32–33.

¹⁷ **Стаменов, М.** Атенатът в Марсилия. <http://promacedonia.com/ms/ms_2.html> (11.06.2021 г.).

¹⁸ **Спасов, Л.** България, Великите сили..., с. 109.

Държавен съвет или на Държавен секретариат, които да изземат неговите функции и да го превърнат в изцяло представителна фигура¹⁹.

На 21 януари 1935 г. Централното управление на Военния съюз разглежда дейността на правителството и е взето решение част от политическите лица в кабинета, главно от „Звено“, да бъдат заменени с военни. На следващия ден Кимон Георгиев подава оставката на правителството и е назначен нов кабинет начело с генерал Пенчо Златев²⁰. Стойчо Грънчаров нарича тези действия на Централното управление на Военния съюз спрямо Дамян Велчев и Кимон Георгиев – „тих преврат“. Превратаджиите владеят съзаклятническата „мъдрост“ и успешно са я практикували. Сега обаче им предстои да я изпитат върху себе си²¹.

„Фасадното“ правителство на генерал Пенчо Златев трае няколко месеца. На 18 април група политици, критикували правителството, сред които и бившите премиери Кимон Георгиев и Александър Цанков, също Димитър Порков, Васил Каракулаков и др. (повечето с различни убеждения и възгледи, дори противници) са интернирани на остров Света Анастасия. В знак на протест министрите Янаки Моллов, Любен Диков и Коста Батолов подават оставка²². Военният съюз издига кандидатурата на Димо Казасов, като генералите Радев и Атанасов, полковниците Колев, Найденов и Тановски посещават двореца. Те остават неприятно изненадани от избора на цар Борис, а именно Андрей Тошев, когато смятат за „външен министър на ВМРО“²³. Последният изразява опасенията си, че няма да има подкрепата на армията, като се допитва за това до генерал Златев. Той едновременно заявява личната си подкрепа, но и бяга от обвързване, представяйки се като неотговорен фактор²⁴. Цар Борис остава с впечатлението от липсата на единство във Военния съюз от което и ще се възползва на по-късен етап. По думите на полковник Найденов той бил възпрепятстван от двореца, за да окаже противодействие. Междувременно част от офицерите-лигари опитват да спрат отпечатването на манифеста, оказвайки натиск върху Димитър Кокошков (самоковец – бел. моя.) директор на печатницата²⁵. В крайна сметка след

¹⁹ **Колев, В.** Управлението на Военния съюз 1934–1935 г. <<http://vkolev22.blog.bg/technology/2008/05/17/upravlenieto-na-voennia-sviuz-1934-1935.193592?reply=744254>> (11.06.2021 г.).

²⁰ **Цураков, А.** Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София, 2008 г., 179–181.

²¹ **Стателова, Е., Грънчаров, Ст.** История на нова България..., с. 532.

²² **Недев, Н.** Три държавни преврата..., 369–375.

²³ **Марков, Г.** Парола Сабя..., с. 127.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там, с. 131.

събрание на Централното управление на Военния съюз в дома на полковник Колев, офицерите решават да излязат с бюлетин, че застават зад правителството. Част от помладите офицери като Петър Хаджииванов, капитан Тодор Джонев и др., замислят акция която обаче е провалена от двоеначалието, тъй като никоя войскова част не може да напусне казармата си без заповед на военния министър, началник-щаба на армията, началника на гарнизона или на Централното управление²⁶. Според Величко Георгиев правителствената смяна е „царски контрапреврат“²⁷. Тошев е отличен дипломат, български дипломатически представител в редица балкански и други страни, както и приближен до монарха. Всички тези обстоятелства го правят подходящ за премиерския пост. Може би единствено динамичната и непрекъсната променяща се обстановка, в навечерието на нова война е пречка той да се задържи дълго като министър-председател. От друга страна дейците на всички забранени след преврата партии са настроени срещу кабинета на Андрей Тошев и подготвяната от него нова конституция в авторитарен дух²⁸.

Това са първи стъпки на цар Борис Трети по пътя към овладяване на властта в страната. Това става окончателно по-късно при министър-председателите Георги Кьосеиванов и Богдан Филов (1940–1943 г.). Безпартийно ще се управлява до 1944 г., първото партийно правителство е това на Константин Муравиев, което е и коалиционно. Тези обстоятелства дават основание на някои изследователи да говорят за личен режим на цар Борис Трети, а в историографията преди 10.11.1989 г. за „монархофашизъм“, „монархофашистка диктатура“ и „фашизъм“²⁹.

Да се върнем обаче в 30-те години на XX век. Събитията се развиват динамично:

На 25 април 1935 г. в дома на д-р Плачков Дамян Велчев се среща с „тройката“ умерени в Централното управление на Военния съюз. Предложено му е да застане начело на ново правителство, но той отказва предявявайки претенции единствено към поста на военен министър, тъй като никой друг не би се справил³⁰. Цар Борис по това време е в Кричим, а заговорниците подготвят нова акция за 28 април, Великден. Те декларират, че акцията е насочена само срещу правителството на Андрей Тошев, но не

²⁶ Пак там, с. 136.

²⁷ **Георгиев, В.** Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България. София, 1971, с. 188.

²⁸ **Недев, Н.** Три държавни преврата..., 388–392.

²⁹ Вж. **Мигев, Вл.** Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България 1934–1936 г. София, 1977.

³⁰ Пак там, с.138.

и срещу Царя³¹. Последната е осуетена от верни офицери-монархисти като полковник Тунтев (началник на Пловдивския гарнизон) и др.³² Така постепенно в офицерските среди се появяват две групи: от една страна, офицерите верни на Царя като генералите Цанев, Дипчев и Христо Луков, а от другата хората около Военния съюз, на които липсва единство. Офицери като полковник Тановски категорично се обявяват против необмислени действия, докато генерал Заимов търси контакти с хора като Г. М. Димитров, в опит за съставяне на ново правителство, имащо по-широка обществена подкрепа. През 1935 г. умират генерал Христо Данчев (на 21 септември) и полковник Виктор Найденов. Според някои среди, това не е от естествена смърт. Основните подозрения идват от средите на Военния съюз, а се повтарят и от някои по-късни автори: „В нашия випуск беше и синът на командира на Плевенската армия генерал Христо Данчев – Иван. Баща му умря ненадейно през (на 21 юни – бел. моя) 1935 г. и имаше подозрения, че е отровен от царедворци.“³³ Полковник Виктор Найденов се завръща от Полша, където присъства на погребението на маршал Пилсудски. Официалната диагноза е диплокок, но лекарите не са в състояние да помогнат³⁴.

Според Христо Стойков, Дамян Велчев, малко преди да отпътува от България, е посетил полковник Найденов в болницата³⁵. Той си противоречи, като едновременно заявява, че Велчев напуснал страната от страх за живота си, но в същото време правителството му дало безплатен паспорт и 50 хиляди лева³⁶.

Дамян Велчев е „подсетен“ от правителството да отиде в емиграция. Неговите първоначални намерения са това да бъде във Франция, но поради финансови причини той избира Югославия, където и отива³⁷. Военен аташе в югославската легация София по това време е Дража Михайлович, който изключително активно работи с българската опозиция в лицето на различните фракции на БЗНС за присъединяване на България към Югославия под управлението на династията Караджорджевичи³⁸. Интересен е престоят на Дамян Велчев в Белград. Там той се свързва с хора като генерал Петър Живкович, Милан Гаврилович (дипломат) и др.³⁹ Тогавашният министър-председател Милан Стоядинович настоява Велчев да

³¹ Пак там, с. 140.

³² Пак там.

³³ **Ничев, Д.** Ефрем Карамфилов. София, 1985, с. 34.

³⁴ **Марков, Г.** Парола Сабя..., 145–146.

³⁵ ЦДА, ф. 800 К, оп. 2, а.е. 87, л. 225–226.

³⁶ Пак там.

³⁷ **Недев, Н.** Три държавни преврата..., 381–384.

³⁸ **Котева, А., Котев, Н.** Британското разузнаване в България (1939–1945 г.). София, 2003, с. 77.

³⁹ **Спасов, Л.** България, Великите сили..., с. 4.

бъде интерниран в Далмация, но това не се случва поради застъпничеството на българския пълномощен министър в Белград. Правителствената промяна в София би трябвало да съвпадне (по думите на Дража Михайлович) с такава в Белград, като нов министър-председател на Югославия да бъде генерал Петър Живкович⁴⁰.

Междувременно във военните среди в България, особено сред хора като генерал Заимов и майор Кирил Станчев се появява мнение, че Дамян Велчев, трябва да дойде в България за 2-3 дни, за да въдвори ред във Военния съюз и да повдигне духа⁴¹. Властта издава нареждане Велчев да бъде заловен, ако опита да се появи легално или нелегално в България. На 1 октомври 1935 г. той минава нелегално границата, придружен от сръбски офицери и чака на караула „Врабче“. Междувременно срещата с българския офицер пропада и Велчев решава да се насочи към Пирот, за да се завърне в Белград⁴². По това време полковник Игнат Талянски пристига на българо-югославската граница и двамата я преминават. В Сливница Велчев е настанен в квартирата на капитан Анастас Радойков. Междувременно реакцията в българските правителствени среди не закъснява: генерал Цанев (министър на войната) съобщава на областните директори и околийските началници, които от своя страна вдигат на крак областните полицейски участъци⁴³. На втори октомври Дамян Велчев е заловен. Междувременно полковник Сава Бакърджиев (директор на полицията) признава, че българските власти са следили Велчев по време на престоя му в Югославия⁴⁴. Към обвиненията се прибавят и малко вероятните твърдения относно убийството на цар Борис, привличане на разбойници като Дочо Христов и Боян Илиев за извършването на въоръжени нападения и хвърляне на бомби над София⁴⁵. Носят се слухове за вдигане на въстание от някои „пладненци“.

След ескалирането на напрежението и последвалите събития Дража Михайлович е отзован от България⁴⁶. Югославия би имала интерес от една промяна в България, предвид отличните отношения с деветнадесетомайците. Реакцията на Югославия е остра и се стига почти до конфликт между двете държави. Повод, за които са обвинения, разпространявани чрез най-тиражираните в двете страни вестници. Нещата приключват след като Стоядинович декларира, че Югославия няма да се меси във

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ **Стателова, Е., Грънчаров, Ст.** История на нова България..., с. 548.

⁴² **Спасов, Л.** България, Великите сили..., с. 47.

⁴³ Пак там, с. 50.

⁴⁴ Пак там, с. 52.

⁴⁵ Пак там, с. 53.

⁴⁶ **Котева, А., Котев, Н.** Британското разузнаване..., с. 77.

вътрешните работи на България⁴⁷. Интересна е и гледната точка на Англия и САЩ, изразена от журналистите Албер Мусе и Джордж Суйаър. Според Мусе заговорът, истински или преувеличен е повод за разправа с противниците на Царя и правителството, а за Суайър той е измислен с цел да бъде ликвидиран Велчев⁴⁸. В Англия и Франция дори се организират движения и петиции в защита на подсъдимите⁴⁹. Според италианския посланик в България Сапуно, процесът е силно преувеличен. Той дори спряга генерал Луков за евентуален наследник на Кьосеиванов, тъй като авторитетът му се е утвърдил след отстраняването на водачите на Военния съюз⁵⁰. Видно е, че Сапуно слабо познава политическата ситуацията в България, тъй като цар Борис Трети никога повече не би позволил на един военен да управлява страната.

Полковник Велчев и голяма група лица – членове на Военния съюз, са обвинени и предадени на съд в може би най-сериозното престъпление срещу държавата – по чл. 1, 2 и 8 от Закона за защита на държавата. В обвинителният акт към сл. Дело № 18 от 1935 г. са описани инкриминираните деяния. Прави впечатление, че той съдържа определени политически моменти. Набляга се (под формата на своеобразен исторически разказ) върху противоречията между правителството на Кимон Георгиев и някои членове на Централното управление на Военния съюз⁵¹. Последните упреквали правителството, че защитава партийни интереси и покровителства ВМРО-Протогеровисти. Изтъкнат е факта, че Дамян Велчев бил отстранен от Централното управление на Военния съюз по тяхно решение и на всички офицери е забранено да се срещат с него⁵². Самият Велчев е наречен опасен за обществения ред и също така е подчертано, че се ползва с обаяние сред офицерските среди⁵³.

Пак там се говори за група на Дамян Велчев, която гравитира около кръга „Звено“ – тоест военни и граждански лица, която при набрана значителна сила да завземе властта чрез насилие⁵⁴. Поименно са изредени всички участници в т.нар. група. Изтъкнати са и навременните мерки взети от правителството: осуетяване спечелването

⁴⁷ Спасов, Л. България, Великите сили..., с. 53.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Величков, А. Събитията около процеса срещу групата на Д. Велчев в английската документация (януари 1935 – март 1936 г.). // *ИПр*, 1981, № 6, 64–67.

⁵⁰ Димитров, И. Българо-италиански политически отношения 1922–1943 г. София, 1976, 253–254.

⁵¹ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, т. 1, л. 15.

⁵² Пак там.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Пак там, л. 16.

на някои военни части за целите на заговора, поставяне под наблюдение на някои от участниците и др.

Обвинението е по членове 2 и 8 от ЗЗД⁵⁵, във връзка с член 1 от закона, а именно:

„Чл. 1. Забраняват се всякакви организации, групи или техни подразделения, които проповядват или подбуждат било към насилствено изменение на установения от Конституцията държавен и обществен строй, било към насилствено завземане на властта, или които за постигане на същите цели искат да си служат с престъпления, въоръжени акции, насилия или терористически действия.“⁵⁶

„Чл. 2. Който създава организации, групи или техни подразделения, посочени в чл. 1 от тоя закон, или става член на такива организации, групи или подразделения, се наказва: създателите и организаторите със строг тъмничен затвор не по-малко от 10 години и глоба от 50.000 до 500.000 лв., а членовете със строг тъмничен затвор от 5 до 10 години и глоба от 50.000 до 200.000 лв., а въ военно време: създателите и организаторите – със смърт, а членовете – със строг тъмничен затвор не по-малко от 10 години или глоба от 100.000 до 300.000 лв.“⁵⁷

Чл. 8. Който проповядва или организира бунт, или подбужда към такъв, във войската, жандармерията, полицията или в някои техни части или железопътния, или телеграфо-пощенски персонал, когато е милитаризиран, наказва се със смърт или със строг тъмничен затвор не по-малко от 10 години или глоба от 50.000 до 500.000 лева. Ако последва бунт, участниците в бунта, ако не са военнослужащи се наказват: със строг тъмничен затвор до 10 години и глоба от 30.000 до 300.000 лв. Бъде ли това извършено във военно време, наказанието и в двата случая е смърт.“⁵⁸

Прави впечатление, че обвинението е по едни от най-тежките състави в българското законодателство – практически те са обвинени в опит за държавен преврат, в създаване и членуване в група, поставила си за цел насилствена промяна на обществения строй, като за целта се ползват терористични действия и престъпления, а също и подбуждане към бунт във въоръжените сили. Това говори, че властта или е

⁵⁵ Законът за защита на Държавата (ЗЗД) е приет от правителството на Александър Цанков през 1924 г., във връзка с т.нар. Юнско въстание и Септемврийско въстание. Съгласно него БКП е поставена извън закона Той е допълван и изменян многократно, а след преврата на 09.09. 1944 г. е отменен.

⁵⁶ Утвърден с Указ № 2 от 23.01.1924 г., обн., ДВ, бр. 240 от 25.01.1924 г., изм. и доп., бр. 278 от 16.03.1925 г., бр. 21 (притурка) от 29.04.1925 г., попр., бр. 105 от 8.08.1925 г., изм. и доп., бр. 92 от 25.07.1934 г., бр. 202 от 12.0.1941 г., попр., бр. 203 от 13.09.1941 г., бр. 205 от 16.09.1941 г.).

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ Пак там.

направила сериозни разкрития в тази насока, или е използвала тежестта на обвинението за политическа разправа с тези вече изявени свои политически противници. Като се има предвид състоянието на българската съдебна система, тогава и относителната ѝ независимост от властта, по-вероятен е първият вариант. Разбира се, напълно възможно е, а се вижда и от материалите по делото и хода му, че е налице известно пресилване на нещата, отправяне на недоказани обвинения, в т.ч. и в подготовка за убийството на цар Борис, за което обвинението опитва да ангажира определени доказателства⁵⁹.

Обвиняеми са двадесет и седем души: Дамян Велчев Дамянов, Игнат Илиев Талянки, Иван Недялков Коев, Тодор Кръстев Лазов, Асен Атанасов Китов, Никола Антонов Цветков, Атанас Димитров Радойков, Михаил Петров Матов, Ганчо Манчев Иванов, Асен Стоилов Стоичков, Христо Христов Лазаров, Владимир Стоянов Заимов, Асен Георгиев Мискинов, Борис Димитров Маринов,⁶⁰ Константин Йорданов Чичев, Петър Трайков Шамутков, Кирил Николов Станчев, Тодор Михайлов Джонев, Станимир Николов Гладнев, Стоян Христов Босолов, д-р Георги Христов Иванов, Васил Антонов Куманов, Васил Димитров Каракулаков, Петър Тодоров Цачев, Владимир Начев Начев, Костаки Димитров Костакев⁶¹. Всички те са членове на Звено или Военния съюз. Съдът разполага с подробни данни за всеки: местоживееене, къде е на служба към момента на задържането и т.н. Подсъдимите са не само военни от Софийския гарнизон, но и служещи в провинцията⁶². Дамян Велчев, според обвинителния акт, е следен от правителството и помолен да се откаже от конспиративната си дейност. Впоследствие той, напълно легално, със съдействието на правителството напусна страната и се установява в Белград, Югославия, където прекарва известно време⁶³. Пак по думите на обвинителя, Велчев продължава тази си дейност, чрез помощници, офицерите: Кирил Станчев и Ставри Андреев. При положително развитие на акцията самият Велчев трябвало да се завърне в България. Тя трябвало да бъде подкрепена от гарнизоните в Русе, Плевен, Пловдив, Стара Загора, Шумен и Кюстендил, които били на тяхна страна⁶⁴. Сред дейците на Съюза съществуват и някои настроения спрямо министри в правителството на Андрей Тошев, включително този на войната – генерал-майор Цанев. На 29 септември 1935 г. Дамян Велчев отпътува към село Калотина, Годечко, за

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Пак там.

⁶² Пак там.

⁶³ Пак там.

⁶⁴ Пак там.

да премине границата нелегално, но при опита за връщане, поради разкриването на акцията, е арестуван край село Сливница.⁶⁵ По думите на обвинението, Велчев разбрал за осуетяването на акцията, но вече нямало как да се върне в Югославия. Министрите на войната и външните работи още на 29 същия месец взели мерки за осуетяването ѝ чрез част от армията и полицията, тъй като далеч не всички подкрепяли Велчев⁶⁶.

Като свидетели по делото са привлечени 46 души (военни, политици и общественици): Рашко Атанасов, Тодор Кожухаров, Петко Златев, Димитър Стоянов, Захари Доспевски, Александър Цанков, Тодор Козаров, Христо Арабов, Крум Басмаджиев, Крум Колев, Георги Вълков, Сава Куцаров, Петко Найденов, Ставри Андреев, Кимон Георгиев, Д-р Г. М. Димитров, Иван Попрачев, Христо Калфов, Михаил Узунов, Никола Печев, Васил Монеv, Матей Златоустов, Антон Бойдев, Светослав Паскалев, Никола Пеев, Георги Василев, Георги Дреников, Георги Налбуров, Константин Лукаш, Сокол Антонов, Георги Иванов, Борис Георгиев, Дочко Дочев, Борис Великов, Тихомир Мустаков, Ганчо Ганчев, Иван Цанков, Христо Видински, Георги Кулев, Христо Цачев, Борис Цанов, Кирил Киселички и Славчо Славчев⁶⁷. Междувременно обвиняемите са арестувани и се намират в Централния Софийски затвор. Процесът се провежда в сградата на Телеграфо-пощенското училище (по мое мнение вероятно от съображения за сигурност, като се има предвид, че болшинството от подсъдимите са бивши военни), недалече от самия затвор при засилена охрана⁶⁸. Освен подсъдимите и свидетелите на делото присъстват и десетки български и чуждестранни журналисти⁶⁹. Веществените доказателства по делото са: автомобил система „Рено“ с полицейски номер София 1876 (интерес щрих, който говори за евентуално участие на властта в конспирацията – бел. моя) и телеграма №20, подадена на 28 септември 1935 г. в Софийската телеграфо-пощенска станция⁷⁰. Защитник на Дамян Велчев е комунистът Анто Бояджиев, а след отстраняването му от съда – Върбан Ангелов (български юрист и дипломат), също комунист⁷¹.

Разбира се, не може да разчита напълно на достоверността на тези показания, а и на показанията по принцип. Хубаво е те да се приемат критично. Разпитваният винаги е склонен: да излъже, да преувеличи, да скрие или минимализира вината си. Уви, за

⁶⁵ Пак там, л. 27.

⁶⁶ Пак там.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ **Марков, Г.** Парола Сабя..., с. 170.

⁶⁹ ЦДА, ф. 2124 К; оп. 1; а.е. 106252, т.1, 39.

⁷⁰ ЦДА, ф. 2124 К; оп. 1; а.е. К 119643, л. 44.

⁷¹ **Недев, Н.** Три държавни преврата..., 403–405.

много събития личните свидетелства остават единствен извор, при липсата на други документи. За характера на настоящата работа е нужно да се проследи по-скоро хронологията и механизмите на процесът, отколкото всички показания подробно. Последното няма как да стане и поради ограничен обем на работата.

Според генерал Константин Златанов – свидетел на обвинението (по това време началник на Софийския гарнизон), Дамян Велчев се е укривал (преди преминаването на границата), в къщата на капитан Радойков. Генералът издава заповед за залавянето на Велчев и отстранява (по негови думи) офицерите, помагачи за неговото укриване. В крайна сметка Велчев е заловен и заедно с полковник Илиев, капитан Радойков и капитан Цветков са изпратени в София⁷².

Професор Александър Цанков, бивш министър-председател на България и водач на Народното социално движение, предава няколко свои разговора с генерал Заимов. В своите показания Цанков изразява отношението си към влиянието на армията в политическия живот. Според него: „да влезе в ролята на обикновен партизанин, това само уронва престижа на армията и я дискредитира (израз от текста – бел. моя) и пред народа, и пред собствени и очи.“⁷³ Цанков също повдига деликатната тема за републиканските настроения на дейците на Военния съюз, което е отречено от генерал Заимов. Дискутирани са още отношенията с Югославия, идеята за федерация и др.⁷⁴ Трудно е да се определи в чия ползва е казаното от професора.

По всичко личи, че полковник Басмаджиев е призован като свидетел, за да подкрепи обвинението. Той разказва подробности около залавянето на Дамян Велчев край българо-югославската граница при Сливница, „където намерихме една суматоха“⁷⁵, в което участвал и самия той.

Ставри Андреев (от кръга „Звено“) разказва за контактите си с Дамян Велчев, които прекъснал след заминаването на последния. Андреев не знаел точното му местонахождение, а и налице били различни местонахождения и слухове: Белград, Земун или Франция. Андреев говори и за слухове за нов преврат, а София била лаборатория (израз от текста) за тях в продължение на повече от година⁷⁶. По негови

⁷² Пак там,, л. 40–41.

⁷³ Пак там, л. 42.

⁷⁴ Пак там, л. 43.

⁷⁵ Пак там, л. 47.

⁷⁶ ЦДА, ф. 2124 К; оп. 1; а.е. 106252, т. 1, л. 47.

думи звенарите (към 1935–1936 г.) са не повече от 5-6 души, което съвсем не отговаря на истината. Неговите опити да се оправдае пред съда са неубедителни.

Друг интересен свидетел е д-р Г. М. Димитров, по това време лидер на БЗНС „Пладне“. Трудно е да се определи дали говори в полза на обвинението или на подсъдимите. Според Димитров земеделците са в: „мълчалива опозиция“⁷⁷, тъй като не желаят, а и не могат да се борят срещу армията. Димитров също описва свои срещи с генерал Заимов и разговори за евентуална промяна в управлението след време.

Подполковник Ганчо Ганчев говори пред съда за офицерско събрание, начело с генерал Заимов, което да се постави на подчинение на Дамян Велчев и да съдейства за вземането на властта по насилствен начин⁷⁸. Тези обстоятелства са му съобщени от капитан Цанков и капитан Мустаков, които изразили съмнения в шантаж. Заимов отхвърля подобни идеи при проведения разговор и нарича Велчев „неудобен“⁷⁹.

Показанията на Асен Стоичков – о.з. капитан от Щаба на армията, също засягат преминаването на Велчев през границата. Той говори още за уволнението си от армията и арестуването непосредствено преди самия процес. Стоичков изразява мнението си относно личността на Велчев и отрича обвиненията в конспирация⁸⁰.

Интересни са показанията на капитан о.з. Асен Китов, (началник на 2/1 пограничен район), който е свидетел на разигралите се събития на границата между България и Югославия при опита за нелегално преминаване на Дамян Велчев. Също и на изчакването на Дамян Велчев на граничния пост и неговото закъснение. На предложението на капитан Китов да се върнат, капитан Цветков (шофьор на Кабриолета с който пътували) отговорил: „човекът довечера ще става министър-председател“⁸¹. При направената очна ставка, обаче, това не се потвърждава от капитан Цветков, така че можем да се отнасяме със съмнение към подобни твърдения. В интерес на истината при всички предишни заговори до и 09.09.1944 г., Дамян Велчев винаги стои на заден план, а никога не излиза отпред, нито пък заема ръководни постове.

Другият главен подсъдим, а именно Кирил Станчев, майор о.з., говори за намерението на някои висши офицери като полковниците Крум Колев, Радослав Календеров и Виктор Найденов да реконструират кабинета на Кимон Георгиев, като

⁷⁷ Пак там, л. 50.

⁷⁸ Пак там.

⁷⁹ Пак там, л. 54.

⁸⁰ Пак там, л. 64.

⁸¹ Пак там, л. 71.

заменят някои лица с висши офицери. Станчев и други офицери (по негови думи) категорично се противопоставят на това намерение, което считат за пагубно за престижа на офицерството⁸². Заемането на постове би довело до разцепление, разложение и завист вътре в офицерските среди. Станчев говори емоционално, като се опитва да заеме позицията на жертва – следен и заплашен с уволнение като републиканец. Твърди, че не знае за готвенето на никаква акция и никой не му е давал парола⁸³. Показанията му имат оправдателен характер и доста приличат на тези на другия главен подсъдим – полковник Дамян Велчев.

Показанията на капитан Ганчо Иванов (от Дирекция на въздухоплаването) са свързани със ситуацията на българо-югославската граница. Той говори пред съда за получаване на писмо, подписано с инициали „Ц. У.“ (ще рече Централно управление на Военния съюз – бел. моя). След това той се среща с непознато лице и шофира из София с колата, използвана по-късно за пътуване до Сливница и село Калотина. Колата е „Рено“, купе – тъмно боядисано. Според анонимното лице принадлежи на архитект Босолов – лице близко до Тайния военен съюз и „Звено“⁸⁴. Капитан Иванов твърди, че не познава Велчев и го е видял веднъж случайно на улицата, а не желае да отговори дали е член на Военния съюз⁸⁵.

Също не се признава за виновен и капитан о.з. Петър Станев, но повече говори за членството си във Военния съюз, участието в съюзния живот и срещите с негови членове. Според него офицерите били разочаровани от „домогванията на това управление“ (има се предвид 19 май – бел. моя) и от „становището на съюзните офицери спрямо държавния глава“⁸⁶. Това са неща, които не касаят пряко обвинението и делото, а са по-скоро опит за отклоняване на вниманието.

Владимир Гладнев твърди, че не участва в никаква организация. Според него съществуването на организацията Военен съюз е „тайна“ за тогавашното общество, а той самия работел: „с перо и слово, открито и неконспиративно за подготвянето на нашата общественост за авторитарната държава“⁸⁷. Според Гладнев: „народът няма никакви организации и не може да бъде по никакъв начин питан.“⁸⁸ Той се опитва да се измъкне,

⁸² Пак там, л. 76.

⁸³ Пак там, л. 83.

⁸⁴ Пак там, л. 82–84.

⁸⁵ ЦДА, ф. 2124 К; оп. 1; а.е. 106252, т. 1, л. 85–86.

⁸⁶ Пак там, л. 91.

⁸⁷ Пак там, л. 98.

⁸⁸ Пак там, л. 109.

подобно на други подсъдими чрез патос от ситуацията, отбягвайки въпросите на съда и влизайки в ненужни обяснения.

От показанията на майор Иван Матанов научаваме, че полковник Илиев (Игнат Илиев Талянски, бивш командир на 25-та пехотна Драгоманска дружина – бел. моя) открито говорил на учителска конференция (от Годеч и Годечка околия, като освен стотина учители, присъствали и офицери) против монархическото управление на страната⁸⁹. Според полковник Илиев (по думите на майор Матанов): „нужно било да се намери една силна личност и всеки единично трябва да търси тая личност“⁹⁰. Той изразява несъгласие с казаното от полковник Талянски и се обявява в защита на монархията. Това становище работи в полза на обвинението.

За майор Борис Маринов (от преподавателския курс) „сторените грешки, кариеризма и амбициите у ръководните лица, които довели до нарушаване единството всред офицерството – недоверие и взаимно подозрение“⁹¹. Маринов, както мнозина други офицери бил вдъхновен от „идеализъм в създаването на нова ера в нашата държава: край на дребните партизански ежби и политическите убийства, създаване на силна надпартийна власт“⁹². Неговите показания нямат пряка връзка с обвинението и се отклоняват в излишни обяснения.

Георги Кьосеиванов, министър на външните работи по това време, а по-късно министър-председател, съобщава за интересен разговор между ген. Заимов и майор Кирил Станчев. Последният съобщил, че 90 % от офицерите са с Дамян Велчев и че той е единственият човек, който може да оправи България⁹³. Подобни твърдения звучат безумно на човек, запознат с фактите и процесите. Също Заимов изтъкнал, че няма нищо общо с готвената акция. Дори изтъква разногласията между него и майор Станчев, тъй като офицерството не обича авантюри⁹⁴. Трудно е да се определи със сигурност, но неговите показания са по-скоро в полза на обвинението.

Показанията на Михаил Петков забиват поредния пирон в ковчега на обвиняемите. Той говори за събирания на офицери край границата при Свиленград (където същия бил на служба) на които, обаче не е присъствал лично⁹⁵. Петков

⁸⁹ Пак там.

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ ЦДА, ф. 2124 К; оп. 1; а.е. 106252, т. 1, л. 113.

⁹² Пак там.

⁹³ Пак там.

⁹⁴ Пак там, л. 5.

⁹⁵ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, т. 2, л. 11–12.

предполага, че това са срещи на Военния съюз и обвинява полковник Илиев в републиканство. Последният дори изругал при личен техен разговор и направил аналог между събитията в България и Абисиния (инвазията на Италия, под ръководството на Мусолини – бел. моя). Полковник Илиев казал: „тези дни ще имаме големи събития и у нас.... Каквото и да става, от Гърция по-лошо няма да е“⁹⁶.

Любопитно е писмото, което Петко Найденов, студент по право в Берлин, пише до генерал Никифоров. Найденов пътувал заедно с Петър Тодоров и свои приятел. Той описва разговор между Велчев, Тодоров и Димо Казасов в легацията на България в Белград. Найденов нарича Казасов: „душата и идейния водач на кръжеца „Звено“ (израз от текста), а събитията от 1935 г.: „страшно разкритие на заговора срещу нашата държава“⁹⁷. Найденов работи в полза на обвинението.

О.з. капитан Константин Чичев, бивш домакин на Военно-инвалидния дом не се признава за виновен. Той разказва в най-големи детайли историята на Военния съюз, както и тази на своята служба и личен живот. Сякаш този детайлен разказ е опит да се отклони вниманието на съда. Чичев, подобно на Велчев, не пропуска да подчертае верността си, а и на цялата организация към царя. Не се признава за виновен и, опитвайки се да се оправдае, влиза в известни противоречия. В друга част от показанията си той казва: „абсолютно нищо не зная по това което се е готвело.“⁹⁸ Между двете твърдения все пак има сериозно разминаване. Интерес представляват показанията му, дадени през 1954 г. като обвиняем (по повод на Априлските събития след атентата в „Света Неделя“ на 16.04.1925 г.), в които казва: „през 1935 г. участвах в опит за преврат, с цел сваляне на монархията и обявяване на република.“⁹⁹ Дали това е истина или плод на самохвалство и „докарване“ пред новата комунистическа власт е отделен въпрос. Аз лично по-скоро бих заложил на второто.

Един от основните подсъдими е генерал Владимир Заимов, бивш инспектор на артилерията, който твърди, че не е в добри отношения с Дамян Велчев още от 1922 г. Той се оттеглил от дейността на Военния съюз, поради тази причина и не участвал в преврата на 09 юни 1923 г.¹⁰⁰ Все пак участвал в акцията от 19 май, но бил неприятно изненадан от състава на кабинета и липсата на името на царя под указа¹⁰¹. Това е опит

⁹⁶ Пак там.

⁹⁷ Пак там, л. 16.

⁹⁸ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, т. 3, л. 9.

⁹⁹ ДВИА, ф. 298, оп. 2, а.е. 302, л. 359.

¹⁰⁰ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, т. 3, л. 168–182.

¹⁰¹ Пак там, л. 52–58.

за изразяване на верноподанически монархически чувства. Заимов отхвърля категорично всякаква съпричастност към авантюрата на група млади офицери, организирали нелегалното завръщане на Дамян Велчев в България¹⁰². В действителност той е един от привържениците на правителствената смяна и завръщането на Велчев.

Според Васил Каракулаков (деец на политически кръг „Звено“), между „Звено“ и Военния съюз не е имало кой знае какви връзки, а Дамян Велчев не бил особено словоохотлив по въпросите на Лигата¹⁰³. Във второто твърдение има голяма доза логика, тъй като едва ли един от главните съюзни дейци би разказвал наляво и надясно за конспиративната дейност на организацията. Всички налични факти отхвърлят първото твърдение на подсъдимия, така че спокойно можем да наречем показанията на Каракулаков неверни. Лъжесвидетелството също е тежко престъпление.

Показанията на полковник Никола Печев (домакин на Военно-инвалидния дом) се отнасят до отношенията му с капитан Чичев, заел мястото на капитан Попчовски¹⁰⁴. В разговор по повод смъртта на генерал Данчев, Чичев изразил мнение, че последният си е отишъл преждевременно и би бил полезен на България¹⁰⁵. Според Печев, Чичев (по думите на полковник Басмаджиев), отправял към последния заплахи с думите: „глави ще падат“¹⁰⁶. Полковник Печев се опитва да наклони везните в полза на обвинението, използвайки конкретни твърдения, които, обаче трудно могат да бъдат доказани.

Интересни сведения за дейността на някои от подсъдимите получаваме от показанията на полковник Константин Николов. По това време командир на 7-мо артилерийско отделение и началник на Самоковския гарнизон и един от основните свидетели на обвинението¹⁰⁷. Относно капитан Чичев четем следното: срещал се с лица като Александър Чукуров (кмет на Самоков, впоследствие представител на „Звено“ в ОФ – бел. моя); Тодор Коцев – търговец, тъста си Георги Радойков – фабрикант, подполковник Христо Николов (автор на първата българска картечница – бел. моя) и др.¹⁰⁸ Срещат се и данни за участието му в преврата на 19 май 1934 г., върху които тук няма да се спирам подробно. Капитан Чичев открито пред гражданите говорил, че Короната е най-голямото зло за България¹⁰⁹. Ако бъде уволнен, щял да продава семки,

¹⁰² Пак там.

¹⁰³ Пак там.

¹⁰⁴ Пак там, л. 188.

¹⁰⁵ Пак там, л. 189.

¹⁰⁶ Пак там.

¹⁰⁷ Пак там, л. 86.

¹⁰⁸ Пак там, л. 90.

¹⁰⁹ Пак там.

но да продължи да работи за делото на 19 май и само Дамян Велчев ще спаси България¹¹⁰. Относно подполковник Николов – той говорил пред войниците с думите: „народа ме иска, но Царя ме не ще, аз съм с вас капетата... Царят е най-голямото зло за България и трябва да се изгони или да му се отреже главата“¹¹¹. Според изнесените данни подполковник Панайотов отива далеч в своите изказвания, като заявява, че за да се справи България от шест милиона души трябва да се избият три милиона¹¹².

Тези сведения трудно могат да бъдат проверени, а и едва ли имат голяма тежест пред съда, защото споменатите по-горе подсъдими в крайна сметка са оправдани.

Петър Тодоров, членувал в няколко политически партии и участник в няколко преврата, в своите показания говори за 19 май, кръга „Звено“ и участието си в него. Той отрича да е знаел за готвения заговор, а само за заминаването на Д. Велчев и съпругата му, причините за които, по негови думи, не са му известни. Последният и Кимон Георгиев никога не говорили пред Тодоров (по негови думи) за правителствена промяна. Според Тодоров: „...войската е войска, както след 9-юни тя скоро ще се върне в казармите“¹¹³. Той отрича обвиненията, но фактите говорят друго и името му се среща на прекалено много места.

Изцяло в полза на обвинението говори генерал-майор Рашко Атанасов. Той се представя пред съда като противник на Дамян Велчев. В борбата срещу него не бил сам, а е подпомогнат от полковник Тановски. Оттам датирало и познанството им¹¹⁴. По негови думи, във Военния съюз се образувала група, която да следи полковник Радослав Календеров и полковник Виктор Найденов. Последните били под влиянието на полковник Крум Колев¹¹⁵.

Интересни са показанията на полковник Георги Тановски (по това време командир на 8-ми пехотен Тунджански полк). Той е едно от основните действащи лица във Военния съюз, но и твърд противник на каквито и да е акции. Тановски нарича полковник Дамян Велчев: човек с „твърда воля, формиран характер, умеещ да увлича и печели сърцата, особено на младите хора“.¹¹⁶ Тановски разказва за историята на Военния съюз и отрича обвиненията към офицерството в републиканство, след 19 май

¹¹⁰ Пак там.

¹¹¹ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, т. 2, л. 90.

¹¹² Пак там.

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ Пак там, л. 193.

¹¹⁵ Пак там.

¹¹⁶ Пак там, л. 200.

1934 г., някои от младите офицери все пак започнали да говорят за република¹¹⁷. За Дамян Велчев обаче, казва че „питае страшна омраза към Н. В. Царя, която не може да прикрива външно.“¹¹⁸ Полковник Тановски едновременно защитава Дамян Велчев, но и подкрепя обвинението волно или неволно.

От показанията на полковник Матей Златоустов (командир на първа жандармерийска конна група) научаваме за разговор между него и адютанта на полка ротмистър Бойдев¹¹⁹. Последният доложил, че имало признаци за акция срещу правителството с цел свалянето му. Тя била организирана от хората около Дамян Велчев¹²⁰. Интерес буди въпросът как хора извън кръга на конспирацията биха знаели за подобни действия. Не бива да се забравя, обаче, че в българската история няма преврат, за който властите да не знаят предварително.

Подобни са и показанията на полковник Захари Доспевски (командир на 7-ми пехотен Рилски полк), който говори пред съда за „съставяне на едно правителство под шефството на Дамян Велчев и военните да бъдат готови за действие¹²¹. Тези слухове са му предадени от подполковник Ганчев, който търсил полковник Тановски. Думите на полковник Доспевски имат за цел да подкрепят обвинението.

О.з. полковник Крум Колев изпада в голямо лирическо отклонение и разказва пред съда за историята на Военния съюз и дейността му. По думите му, държавата, преди 19 май 1934 г. представлявала: „сграда, готова да рухне“¹²². След разискванията на конгреса, се взело решение за промяна. Колев говори и за разрыв между Военния съюз и „Звено“¹²³.

Според полковник Сава Бакърджиев (тогавашен директор на полицията): „преврат не се организира за ден, два или седмица. Неговата подготовка е трудна и опасна работа, за която се искат достатъчно време, изпитани хора и една абсолютна тайна“¹²⁴. Той говори не само за опит за преврат, но и за опит за покушение срещу цар Борис Трети¹²⁵. Полковник Бакърджиев е един от основните свидетели по делото и се

¹¹⁷ Пак там, л. 201.

¹¹⁸ Пак там.

¹¹⁹ Пак там, л. 206.

¹²⁰ Пак там.

¹²¹ Пак там, л. 210.

¹²² Пак там.

¹²³ Пак там, л. 219.

¹²⁴ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, т. 3, л. 1.

¹²⁵ Пак там.

опитва да го доведе до логичен завършек, а именно осъдителна присъда. За целта се стига и до споменатото по-горе преувеличение.

Бившият министър-председател генерал-лейтенант Петко (Пенчо) Златев говори пред съда за създаването на Военния съюз и събитията около преврата на 19 май 1934 г.¹²⁶ Той се връща хронологически към управлението на Александър Цанков, атентата в Света Неделя през 1925 г. и др.¹²⁷ Това са все неща, които нямат пряка връзка с обвинението и настоящето дело.

В показанията си Христо Лазаров (спътник на Велчев при преминаването му през българо-югославската граница – бел. моя) отрича да е участвал в цивилни групи. По думите му не се е интересувал от съюзни работи (Военния съюз – бел. моя) откакто е цивилно лице¹²⁸.

Особен интерес представляват показанията на един от двамата главни подсъдими Дамян Велчев. Той отрича да е проявявал омраза към царя. Велчев отрича всички обвинения в конспирация¹²⁹. Заявява, че няма доказателства за това. Използва думи като „грозна инсинуация“¹³⁰. Д. Велчев обяснява завръщането си в България така: „Аз противопоставих на едно връщане в България, като казах Лазарову (на Лазаров – бел. моя), че не само няма да повдигна духа ако се върна в София, но ще се вдигне на крак цялата полиция и войска да ме търси... Той обаче настоя като ми каза, че ще бъде считан за човек, който в тия натегнати времена предпочита да си живее в странство, вместо той заедно с другите да понесе неприятностите, на които всички са изложени от властта. Същата вечер нашият пълномощен министър ми каза, че трябва да напусна Белград, по искане на нашето правителство. Всичко това много подтисна духа ми. Като се прибави и тъгата по децата ми и свършването на парите. Всичко това ме накара да се съглася да тръгна“¹³¹. Тоест Дамян Велчев прехвърля вината за преминаването на границата върху други, външни фактори, опитвайки се да свали от плещите си огромна отговорност.

Показанията на майор Георги Дреников са доста противоречиви. От една страна, той отрича да е бил член на каквато и да е организация, а от друга твърди, че дори да има такава, то той не знае за нейното съществуване. Твърди, че е неприятен на някои

¹²⁶ Пак там, л. 22.

¹²⁷ Пак там, л. 23.

¹²⁸ Пак там, л. 52.

¹²⁹ Пак там, л. 53.

¹³⁰ Пак там, л. 54.

¹³¹ Пак там, л. 55.

от по-старшите офицери, тъй като постъпил по-късно в Дирекция на въздухоплаването¹³².

Според подполковник Георги Манов (Директор на въздухоплаването), задачата му била: „спазване на спокойствието в страната, предпазването на господа офицерите и по-точно летците от вредни противодържавни увлечения“¹³³. Той не пропуска да изрази по този начин верноподаническите си чувства към особата на цар Борис, което е и нормално – единоначалието е един от основните принципи в армията.

Георги Иванов (адвокат и запасен офицер) разказва пред съда за запознанството си с капитан Стоичков и разговорите с него¹³⁴. Последният критикувал монархията, наричайки я абсолютна и се изразил доста „невъздържано“, което направило впечатление на Иванов¹³⁵. Всичко това отново е в полза на обвинението, като е засегнат не само въпросът за насилствена правителствена смяна, а и за формата на управление – от монархия към република. Това действие към 1935 г. изглежда невъзможно и абсурдно, но явно е прието от съда.

Чрез своите показания полковник Христо Арабов (от 2-ри Тракийски полк) опитва да се защити, но го прави доста неубедително. Той говори пред съда за свои разговори с полковник Козаров и отрича подготовката на каквато и да е акция. Според Арабов, за да се осъществи акция, трябва да има предварително изготвена програма, с която офицерите да са запознати, за да се включат в нея¹³⁶.

Показанията на жандармеристите подполковник Славчо Славчев и поручик Иван Гюмбабов до голяма степен съвпадат. По всичко личи, че те са призовани, за да подкрепят обвинението. И двамата говорят за слуховете около насилствена правителствена смяна, което е в полза на обвинението. Споменати са полковник Тановски, полковник Доспевски, капитан Чичев¹³⁷. По думите на Славчев, последният срещнал Серги Харизанов и го заплашил с уволнение, чувствайки се силен и ползвайки авторитета на полковник Тановски, който го бил слушал. Тук може да открием немалка доза самохвалство или опит за очерняне името на Чичев.

¹³² Пак там.

¹³³ Пак там, л. 97.

¹³⁴ Пак там, л. 114.

¹³⁵ Пак там.

¹³⁶ Пак там, л. 115.

¹³⁷ Пак там.

Капитан Иван Цанков (от IV пехотна Плевенска дружина) свидетелства за среща между него и капитан Мустаков. Последният му разказал, че се готви насилствено вземане на властта, създаване на авторитарна държава с монарх, начело с Дамян Велчев¹³⁸. Споменати са имената на генерал Заимов и майор Кирил Станчев. Подобни са и показанията на майор Христо Видински от Окръжната пеша жандармерия в Плевен¹³⁹. Двамата свидетели очевидно са призовани в полза на обвинението, говорейки открито пред съда за вземане на властта по насилствен път от привърженици на полковник Дамян Велчев.

Пред съда подполковник Владимир Кецкаров отрича да е говорил с Кирил Станчев и Дамян Велчев относно преминаването на българо-югославската граница от последния и организирането на тази акция. Той опитва да отклони вниманието на съда в своите показания, като вместо това говори за издаването на списание „Възход“ и участието му в него¹⁴⁰. Това са все неща, които нямат пряко отношение към делото и обвинението.

Според капитан Анастас Радойков завеждането на Дамян Велчев в дома на капитана, станало по изричното настояване на полковник Илиев. При отказ на Радойков, щели (по негови думи) да го принудят със сила¹⁴¹. Капитан Радойков опитва да се оправдае, като прехвърля вината върху други лица, използвайки най-ценното което притежава – живота си.

В документите по делото откриваме интересни сведения, например: „Лично. Строго-поверително

София – До командира на 1-ви пехотен Софийски полк. Към № 295, Поверително
 Донасям, че на 28 миналия месец в Цариброд офицерите от гарнизона с началника на 9-ти пограничен подсектор подполковник Пантелеич, командир на 58-ма погранична чета майор Скордев, командир на 39-та погранична чета капитан Чубрило са имали събрание през целия ден. На 30 миналия месец началника Вачич, с началника на разузнавателната служба подполковник Добрович, който винаги е ходил в цивилни дрехи, тръгнали с мотоциклет¹⁴², които през Пирот в село Локавица, без да се отбиват в Цариброд, са нощували в село Градина в квартирата на някои подофицер. Тук на 1-ви

¹³⁸ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, т. 3, л. 120.

¹³⁹ Пак там, л. 123.

¹⁴⁰ Пак там, л. 252.

¹⁴¹ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, т. 3, л. 8.

¹⁴² Пак там.

този месец същите са обядвали в сръбско №3 „Бачево“, където дошъл и Цвятко Станиев, емигрант, бивш околийски началник на град Берковица. От тук може да се вади заключение, че тримата, които на 1-ви този месец бяха минали в наша територия, заедно с Дамян Велчев, подполковник Боевич и Цвятко Станиев, като двамата се върнали след като Дамян Велчев взет от капитан Цветков и капитан Китов. Подписал: майор Томов началник на пограничния участък.“¹⁴³

Всички подсъдими, а именно Дамян Велчев Дамянов, Игнат Талянски, Иван Недялков Коев, Тодор Кръстев Лазов, Асен Атанасов Китов, Никола Антонов Цветков, Атанас Димитров Радойков, Михаил Петров Матев, Ганчо Манчев Иванов, Асен Стоилов Стоичков, Христо Христов Лазаров, Владимир Стоянов Заимов, Асен Георгиев Мискинов, Борис Димитров Маринов, Константин Йорданов Чичев, Петър Трайков Шамутков, Кирил Николов Станчев, Тодор Михайлов Джонев, Станимир Николов Гладнев, Стоян Христов Босолов, д-р Георги Христов Иванов, Васил Антонов Куманов, Васил Димитров Каракулаков, Петър Тодоров Цачев, Владимир Нечев Начев, Костаки Димитров Костакев поддържат показанията си и желаят делото да им се прочете в свършен вид¹⁴⁴. Изключение правят починалите по време на следствието Ставри Андреев и Михаил Узунов¹⁴⁵.

Повечето от свидетелите говорят в полза на обвинението. Нито един от обвиняемите не се признава за виновен (повечето от тях са разпитвани по повече от веднъж, което е съвсем в реда на нещата), за разлика например от заседанията на т.нар. Народен съд, където обвиняемите признават най-невероятни неща в опит да получат по-малка присъда и да избегнат смъртна такава¹⁴⁶.

Присъда №21 по наказателно дело №375 от 1935 година е произнесена на 22 февруари 1936 г. от състав: председател: генерал-майор Петър Петров, подполковник Владимир Николов, членове: Игнат Младенов при подсекретаря на съда Петър Стойчев и с участието на Военния прокурор Асен Каров¹⁴⁷.

Дамян Велчев и Кирил Станчев са осъдени на смърт чрез обесване и глоба от по петстотин хиляди лева¹⁴⁸. Капитан Анастас Радойков и др. са осъдени на 10 години строг

¹⁴³ Пак там, л. 16.

¹⁴⁴ Пак там, л. 64.

¹⁴⁵ **Марков, Г.** Парола Сабя..., с. 168.

¹⁴⁶ Архивна колекция „Архивите говорят“: Народен съд 1944–1945 г. <<http://narodensud.archives.bg/>> (11.06.2021 г.).

¹⁴⁷ ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. К 119643, л. 6.

¹⁴⁸ Пак там.

тъмничен затвор и глоба от сто и тридесет хиляди лева¹⁴⁹, а други като полковник Игнат Илиев, капитан Асен Стоичков и др. са осъдени на осем години затвор и сто и тридесет хиляди лева глоба. Повечето подсъдими, сред които генерал Владимир Заимов и капитан Константин Чичев са оправдавани и освободени по недоказаност. По-късно братята на Дамян Велчев, също офицери, изпращат молба до генерал Луков, тогава военен министър, техният брат да бъде освидетелстван (вероятно се има предвид прегледан) от лекари. Това се налага, поради сърдечни и неврологични проблеми, които изискват спазване на специален режим¹⁵⁰. Направените по делото разходи в размер на деветнадесет хиляди, петстотин двадесет и четири лева, се разделят поравно между осъдените в размер на по хиляда петстотин и два лева¹⁵¹.

Съгласно тогавашните правни норми, царят има право да помилва и да преразглежда смъртни присъди. Велчев изпраща молба до цар Борис Трети, в която заявява: „За съда, който е постановил тази присъда и чийто актове трябва да бъдат зачитани, аз съм виновен. За историята, и на обществото, аз заявявам, че бунт във войската, за какъвто съм осъден, не съм организирал, защото военната дисциплина е била за мене винаги най-скъпото достойние на родната ни войска“¹⁵². Нататък Велчев продължава със същия патос, обяснявайки как неговите действия са водени само от интересите на войската и не пропуска да подчертае верноподаническите си чувства. Царят удовлетворява молбата, като смъртната присъда е заменена с доживотна¹⁵³.

По-късно същата година друга част от водачите на Военния съюз, а именно полковник Крум Колев и полковник Радослав Календеров, също са осъдени на смърт с присъда № 61 от 30 март. По-късно тези присъди са заменени с доживотен затвор и глоба от по 270 хиляди лева за всеки от двамата¹⁵⁴.

След приключването на съдебните процеси от българската армия са уволнени редица офицери, чиято бройка далеч надхвърля обвиняемите по самия процес.

Генерал Христо Луков, министър на войната по това време, издава заповед за разпускането на съюза, която е сведена до знанието на всеки офицер в армията срещу личен подпис¹⁵⁵. Той събира по повод 3 март офицерите от Столичния гарнизон на

¹⁴⁹ Пак там, л. 7.

¹⁵⁰ Пак там, л. 14–15.

¹⁵¹ Пак там, л. 44.

¹⁵² ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а.е. 106252, л. 14–15.

¹⁵³ Пак там.

¹⁵⁴ **Недев, Н.** Три държавни преврата..., 405–410.

¹⁵⁵ Пак там, 409–410.

публично събрание. Армията не е поздравена, а порицана и е обявено разпускането на Военния съюз. Луков казва, включвайки и себе си: „Ние тръгнахме по грешен път, искахме сами да строим държавата и да се месим в нея. Не било все едно да се командват войскове части и да се управлява държава“¹⁵⁶.

Излязлата на 16 април 1936 г. в Държавен вестник Наредба-закон за военните лица гласи следното: „Военните лица не упражняват политическите си права, поради което на тях се забранява да се занимават с политика, да посещават политически събрания, да участват в политически манифестации, както и да изразяват публично със слово и дело съчувствие или неодобрение към което и да е било политическо течение. Забранява им да се печатат статии с политически характер“¹⁵⁷. Нарушаването на наредбата води до много тежки наказания, включително смъртно. Все пак на по-късен етап тя ще бъде нарушена. Разбира се, тя не е първата по рода си, а подобни има през 1907 г. и др. години.¹⁵⁸ Тази от 1936 г. се явява като един вид напомняне на военните, че не трябва да се занимават с политика.

Съюзът на запасните офицери също е въввлечен в противодействието срещу хората на Дамян Велчев. През 30-те години на XX в. в съюза се формират две крила, които се различават в отношението си към деветнадесетомайците. Първото, начело с Тодор Кожухаров (симпатизант на Народното социално движение) е резервирано към управлението, а второто одобрително¹⁵⁹. Според професор Янчев постепенно Съюзът на запасните офицери се превръща в главна опора на Монарха и властта, особено след манифеста на правителството от 21 април 1935 г. С това се явява основен противник на Военния съюз и държи на неговото отстраняване от политическия живот¹⁶⁰.

Цар Борис успява да премахне всички пречки пред своята власт – ВМРО е премахнато от деветнадесетомайците, а те от военните, подчинени на монарха¹⁶¹. От друга страна той разбира, че сложната вътрешнополитическа и външнополитическа обстановка не е позволява военно управление, което крие множество рискове и е крайно време цар Борис да хване „юздите“ на управлението в свои ръце. Това той постига за кратко време и доста успешно. Цар Борис използва един фарс (самата идея за вземане

¹⁵⁶ **Марков, Г.** Парола Сабя..., с. 181.

¹⁵⁷ Пак там.

¹⁵⁸ **Печев, Т.** Пълен указател на законите в България от Освобождението ѝ до 30 юни 1939 г. София, 1939.

¹⁵⁹ **Янчев, В.** Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България 1907–1945 г., София, 2000, 134–135.

¹⁶⁰ Пак там

¹⁶¹ **Марков, Г.** Парола Сабя..., с. 181.

на властта по този начин звучи безумно), за да се разправи с Военния съюз, като те самите (заради допуснатите грешки) му поднасят съдбите си на тепсия. Издадените смъртни присъди нямат за цел нечие физическо унищожение, а имат по-скоро назидателна цел. Също така един акт като нелегално преминаване на границата е наказуем във всяка една държава и при всеки вид управление¹⁶².

Налице и е опитът от Петричкия инцидент¹⁶³, както и рисковете, които се крият пред монарха, ако едно военно правителство управлява в критичен за България момент – например чужда военна интервенция в страната. Този процес е надгробния камък на Военната лига и е уникален, тъй като никога дотогава в периода 1919–1944 г. не са съдени офицери¹⁶⁴. Това не се е случвало дори при управлението на Александър Стамболийски, с чието правителство военните са в открит конфликт¹⁶⁵. Често коментирана е и темата за републиканството сред българското офицерство. Мнозина офицери се заявяват едва ли не като републиканци по рождение¹⁶⁶, но това е писане на биография със задна дата. Огромната част от офицерския корпус стои зад личността на цар Борис Трети, комуто са се клели във вярност, а и няма обществено политически условия за такива настроения, поне към 1935–1936 г. Такива ще се появят в годините на Втората световна война, особено след присъединяването на България към Тристранния пакт, но подобни личности са малцина. Деликатен е и въпросът за чуждата намеса сред военните среди. Не бива да се забравя, че това са офицери проливали кръвта си за България в три войни и биха направили всичко за нейното добруване. Не са малко тези, които ще пренебрегнат клетвата си и ще се отдадат в служба на чужди държави, независимо кои.

Събитията от 1935–1936 г. имат и назидателен ефект – цар Борис Трети цели да покаже, че подобни действия няма да бъдат толерирани и всеки дръзнал да ги повтори, го чака съдба, подобна на тази на деветнадесетомайците и лигарите. До голяма степен

¹⁶² Вж. Наказателен закон от 1896 г. и Наказателен кодекс 1951 г.; Наказателен кодекс 1968 г. и Наказателен кодекс 2017 г.

¹⁶³ Спомен на капитан Андреев, участвал в защитата на границата ни срещу гръцката агресия през 1925 г. <<https://edinzavet.wordpress.com/2010/12/28/aandreev-1925/>> (11.06.2021 г.).

¹⁶⁴ През 1887 г. при управлението на Стефан Стамболов (след неуспешен опит за преврат) са осъдени на смърт и разстреляни майор Атанас Узунов, майор Олимпи Панов, капитан Георги Зеленогоров и др. От раните си умира полковник Димитър Филов (баща на професор Богдан Филов).

¹⁶⁵ Големи съдебни процеси срещу офицери в България се провеждат след 09.09.1944 г., най-вече през 50-те години на ХХ век във връзка с т.нар. Априлски събития от 1925 г.

¹⁶⁶ Тази тема е засегната в писанията на генерал Христо Стойков, полковник Христо Николов, генерал Владимир Стойчев, генерал Крум Лекарски и др. Естествено всички те са писани след 09.09.1944 г., в една нова обществено политическа-обстановка, в която различна от официалната гледна точка е недопустима и не се толерира.

има целесъобразност в неговите действия. Военният съюз така и не се възстановява никога повече. Целта военните да се завърнат окончателно в казармите не е постигната, тъй като голяма част от висшия офицерски състав ще продължи да се занимава с политическа дейност, насочена срещу управляващите в страната, която естествено няма как да бъде толерирана.

С оглед цялостното представяне на темата е нужно да се разгледат и свидетелства от епохата: вестници и списания, дневници и спомени. В тях можем да открием различни гледни точки или любопитни детайли, останали извън обсега на официалните документи, излезли от канцелариите и дирекциите. Ценно свидетелство от епохата е пресата (вестници и др. печатни издания). В тях можем да открием три гледни точки: проправителствената, опозиционната и трета: тази на интелектуалците, които не симпатизират на никоя от враждуващите страни. Изданията на деветнадесетомайците са спрени към момента на процеса, така че ще търсим тяхната гледна точка другаде. Повечето вестници тогава са проправителствени, макар и това да не винаги да е официално заявено. Вестниците като „Зора“ (редактор е Данаил Крапчев), „Заря“ (чийто редактор е Атанас Дамянов) и „Слово“ (*Всекидневен обществено-политически и информационен вестник, един от големите и влиятелни всекидневници след Първата световна война, излизал до самия преврат на 9 септември 1944 г.*¹⁶⁷), застават твърдо зад управляващите като публикуват декларациите на правителството и министър-председателя Андрей Тошев¹⁶⁸. Също така обвинения срещу подсъдимите, като печатът активно се включва в проведената от правителството кампания по очерняне. По думите на генерал-лейтенант Христо Стойков: „жълтият печат продължава да съобщава с черни букви, онова, което е в интерес на обвинението“¹⁶⁹ и „буржоазният печат, начело с вестниците „Зора“ и „Утро“ се поставят в пълна услуга на династията и правителството. С тлъсти букви и тенденциозни заглавия те приповтарят измислиците на правителството и на Дирекция на полицията“¹⁷⁰. Тук можем да си зададем реторичния въпрос: нима „небуржоазният“ печат след 1944 г. не се е поставял в услуга на тогавашните управляващи?

¹⁶⁷ Речник на българската литература след Освобождението
<<http://dictionarylit-bg.eu/%D0%B2.-%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE>> (11.06.2021 г.)

¹⁶⁸ **Величков, А.** Събитията около процеса срещу групата на Д. Велчев..., 58–68.

¹⁶⁹ ЦДА, ф. 800 К, оп. 2а.е.87, л. 270.

¹⁷⁰ Пак там, л. 267.

Чуждата преса не остава безразлична към случващото се. Българското правителство получава подкрепа от немска страна. Местните медии публикуват правителствените изявления по повод на събитията. Вестник „Дойче Алтемайне Цайтунг“, бр. 462 и 463 пише: „София, 3 октомври. Правителството е отправило един позив към народа, в който се иска последният да поддържа армията в стремежа и запази реда в страната... За преврата министър-председателя г-н Тошев даде следните изявления: Във вторник сутринта една въоръжена група под водителството на терориста Велчев премина българската граница с намерение заедно с опозиционните водачи – бившия министър Коста Тодоров да направят преврат, да арестуват Царя и членовете на правителството и да обявят република. С изключение на Коста Тодоров, който се укрива в София, властите са успели да арестуват Велчев и неговите съучастници. Между арестуваните има един от последователите на Протогеров; също така членове на разтурената комунистическа партия. Всички водачи на опозиционните партии, които не са арестувани са под полицейски надзор. Надвечер бе арестуван в Бургас и бившия министър-председател Кимон Георгиев.“¹⁷¹

В съседна Югославия няма как да останат безучастни, тъй като от българска страна се хвърлят обвинения. Вестник „Политика“ (главен редактор е Владислав Рибникар) от 3 октомври 1935 г. излиза със заглавие „В България е обявено военно положение“¹⁷². По-нататък вестникът съобщава за арестуването на Дамян Велчев в Сливница и отвеждането му в Сливнишкия гарнизон. Измежду арестуваните лица: звенари, протогеровисти и земеделци от средите на емиграцията е и Петър Тодоров, министър на финансите в кабинета на Кимон Георгиев и приятел на Дамян Велчев¹⁷³. Публикувани са и изявление на министър-председателя Андрей Тошев, съобщения за поведението на българските власти, както и снимка на Дамян Велчев. В същия брой е публикувано и изявление на Коста Тодоров, обвинен от българските власти в активно участие в конспирацията. Той заявява: „изненадан съм както от самото произшествие, така и от алармистичните известия, които се отнасят до мен“¹⁷⁴. „Както що гледате аз съм в Белград и нямам представа за каквато и да е конспирация. Също така съм убеден, че моите приятели в София не могат да бъдат в каквато и да е конспирация, ако въобще такава съществува.“¹⁷⁵

¹⁷¹ ЦДА, ф. 800 К, оп. 2а.е.87, л. 267.

¹⁷² В-к „Политика“, 3 октомври 1935 г. бр. 9831, год. XXXII, с. 1.

¹⁷³ Пак там.

¹⁷⁴ Пак там, с. 2.

¹⁷⁵ Пак там.

Вестник „Време“ от 21.12.1935 г. излиза със следното изявление: „Всеки нов ден по процеса донася нови детайли, от който се вижда, че областния военен съд съди Велчев не заради някакъв си несъществуващ заговор против интересите на страната, а заради това че той е бил трън в очите на някои от водачите на Военната лига, които са влезли в кабинета на Тошев по желанието на Лигата, но след това са загубили влиянието си сред членовете на последната. Генерал Рашко Атанасов и генерал Цанев видели, че губят влияние в лигата и без да мислят много решили най-сигурното средство, за да се удържат на власт. То е Дамян Велчев да бъде представен на българския народ и общество като предател.“¹⁷⁶ По всичко личи, че това е лично мнение на издателите на вестника, които не пестят нападки към управляващите в България и по-точно висши някои офицери на отговорни длъжности, но както ще видим по-късно подкрепата за Велчев и другите подсъдими в Югославия е повсеместна.

Англезичните издания също вземат пряко отношение по съдбата на осъдените в процеса от 1935–1936 г. Във вестник „Таймс“ от 17 март 1936 г., е публикувано писмо от лорд Сесил Челууд, лорд Страболджи, Вивиан Адамс, Принт и Хенри Неверсон в защита на осъдените. Според тях: „никакви конкретни данни за конспирация не са изнесени пред света“, а правителството на Тошев „преждевременно мъртво“¹⁷⁷. Дамян Велчев „направи голям принос на световния мир като разтури Македонската революционна организация на Иван Михайлов (резултат от безкръвната революция на 19 май 1934 г., която бе негово дело)¹⁷⁸. Авторите на писмото акцентират и върху обтегнатите отношения между България и Югославия, които винаги са представлявали голяма опасност за световния мир. Те изразяват надеждата Дамян Велчев и Кирил Станчев да не бъдат обесени, което би било непоправима стъпка¹⁷⁹.

Луиз Морган, кореспондент на „Ню Кроникъл“, в статия от 19 март 1936 г., нарича Велчев: „голям патриот, борец за свобода и обновител на България.“¹⁸⁰ Той разглежда подобно дейността на Велчев (статията е дълга) от 1919 г. до самия процес. Според Морган България: „цели 10 години е била плячка на македонските терористи, през този период се дадоха 15 000 невинни жертви жени и мъже.“¹⁸¹ Велчев бил единственият, който се противопоставил на тази система, а сега по ирония на съдбата лежи в затвора,

¹⁷⁶ В-к „Време“, бр. 5009, год. XV, с. 4.

¹⁷⁷ Архивите говорят: Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. 2, София, 2008, с. 337.

¹⁷⁸ Пак там.

¹⁷⁹ Пак там.

¹⁸⁰ Пак там, с. 338.

¹⁸¹ Пак там.

очаквайки своята смъртна присъда. Морган признава, че в Англия се знае малко за процеса (може би именно заради това са налице тези негови емоционални писания – бел. моя) и за самия Дамян Велчев. Той е описан като: „тих, скромнен човек, който винаги се държи на сянка“¹⁸². Генерал Вълков пък е наречен кръволок. Омаловажава се участието на Велчев в събития като 9 юни 1923 г. Упреци са хвърлени върху генерал Вълков и цар Борис, като последния бил суспендирал конституцията (всъщност, в интерес на истината това е дело на деветнадесетомайците – бел. моя). В статията обстоятелствата около завръщането на Велчев в България и нелегалното преминаване на границата с Югославия са описани тъй лежерно и невинно, че на незапознат читател биха се сторили като детска игра¹⁸³. Според Морган смъртта на Велчев би означавала край на конституционната монархия и идеята за българо-югославското сближаване. Добре известно е, че военните не са особено почитатели на парламентарната демокрация. Статията на Луиз Морган показва колко малко той познава българската действителност от онова време и доколко бленува на емоции и фантазии. От друга страна може и да изпълнява поръчение, тъй като някои журналистически маневри не са измислени в наши дни.

Не всички обаче симпатизират на подсъдимите. Филип Греев, директор на Балканския отдел на вестник „Таймс“, изразява своето недоволство в писмо (от 10 януари 1938 г.) до Атанас Дамянов (български журналист и издател – бел. моя). Хората на Велчев са наречени фашисти, фашистки конспиратори, като заедно с българските комунисти и македонските конспиратори, които са опасни за балканския мир¹⁸⁴. Греев не подкрепя идеята за всеобща амнистия, защото след като бъдат пуснати от затвора, те продължават своите терористични деяния или революционна дейност¹⁸⁵. Той споделил това с Андрей Ляпчев през 1927 г., който изразил съгласие със заявената от Филип Греев позиция. Ясно се виждат как в подобна ситуация печатът се явява не само информационно средство, а „арена“ за размяна на нападки и престрелки между различни държави и изразител на едни или други интереси. България и Югославия се намират в много деликатно положение. Първата, хвърляйки сериозни обвинения в съучастие в държавен преврат, а втората отхвърляйки ги. Все пак, въпреки всички обстоятелства крехкият мир (макар и не за дълъг период от време) е запазен.

¹⁸² Пак там.

¹⁸³ Пак там, с. 339.

¹⁸⁴ Пак там, с. 376.

¹⁸⁵ Пак там.

За съжаление нямаме дебати между депутатите в Народното събрание, тъй като XXIII ОНС е разпуснато след 19.05.1934 г. Следващото, XXIV ОНС започва своята дейност чак на 22.05.1936 г., която продължава 27.04.1939 г.¹⁸⁶ Военните не са привърженици на парламентарната демокрация, а към онзи момент ситуацията се вижда удобна и за цар Борис, който се възползва от нея.

Дневниците се смятат по-достоверен източник на информация, за разлика от спомените. Това е така, защото записите много често са всекидневни и отразяват моментните мисли, чувства и впечатления на пишещия ги.

От спомените на генерал Георги Тановски (непубликувани), може да добием представа за цялостната атмосфера около процеса: „Деветнадесетомайци сме към своя край. Нашите противници и Негово величество са против нас. На мен се гледа с недобро око... Там служа в очакване че ще бъда уволнен. Заобиколен съм от офицери, които ме шпионират на всяка крачка, во главе с моя началник-щаб и моя помощник. С гражданите също не се съм в интимни отношения...“¹⁸⁷. Научаваме и за отношенията между полковник Тановски и военния министър генерал Христо Луков: „Втори път, по някакъв случай, военният министър минаваше пак през Стара Загора и аз го посрещнах във влака¹⁸⁸. Той ме извика във вагона и беше много внимателен. Между другото се повдигна въпрос какво да се прави с Дамян Велчев (лансираше се мисълта да бъде наказан), въпреки че за мен това беше един деликатен въпрос, защото се касаеше за един мой сподвижник, изпаднал в немилост (беше заловен на сръбската граница и докаран в София). Аз казах, че щом като искате моето мнение, аз ще бъда откровен и ще го дам¹⁸⁹. На такива хора като Дамян Велчев животът трябва да бъде запазен, защото той не може да бъде третиран като вулгарен престъпник. Такива хора може някога да потрябват на Родината.“¹⁹⁰ Тановски защитава своя съратник Дамян Велчев, но не се обявява против Царя и е твърд противник на необмислените акции. Издаването на неговите спомени би внесло интересен щрих и би обогатило мемоарната литература, касаеща новата история на България и в частност тези събития.

В своите „Лични свидетелства“, Петър Тодоров разказва за обстоятелствата около неговото задържане и обиска в дома му съвсем подробно. Дори предава разговорите с

¹⁸⁶ Народно събрание на Република България. История и факти <<https://www.parliament.bg/bg/history>> (11.06.2021 г.),

¹⁸⁷ **Дичев, Б.** Генерал Георги Тановски, воин, патриот, гражданин. София, 2003, 284–285.

¹⁸⁸ Пак там.

¹⁸⁹ Пак там.

¹⁹⁰ Пак там.

полицаяте, които търсели книжа, доказващи вината му¹⁹¹. Тодоров се оплаква от лошите условия в ареста (все пак това не е хотел – бел. моя), изразява възмущението от поведението на полицаяте спрямо Ставри Андреев¹⁹². Навсякъде личи ироничното отношение към властимащите, което обаче е изразено години след събитията. Чрез изнесените разговори Тодоров се стреми да покаже интелектуално превъзходство, но ние имаме пълно право да се съмняваме в тяхната достоверност¹⁹³. Налице е и възмущението от насилието над подсъдимите, което обаче е характерно за всяка една политическа система, навсякъде по света в една или друга степен. Поведението на Тодоров пред следователите би изглеждало на читателя надменно, но написаното от него едва ли отговаря на истината. Той прави преразказ на случилото се в съда и показанията на всеки един, заедно със съответната реакция¹⁹⁴. Според него Дамян Велчев дошъл сам през границата и с каруца, което не отговаря на истината. Цялата вината за развилите се събития Тодоров стоварва върху него¹⁹⁵. Петър Тодоров заявява по повод на опита за преврат: „Андрей Тошев винаги е възбуждал отвращение у мене като личност и общественик, доколкото може да мине за такъв. С нищожества не бих се занимавал. Събаряли сме силни хора като Малинов, Стамболийски.“¹⁹⁶ Написаното от Тодоров няма как да е достоверно, защото той е един от потърпевшите и няма защо да храни добри чувства към властимащите. Все пак представлява интересен щрих при разплитането на събитията от 1935–1936 г.

По думите на Димо Казасов, един от най-важните идеолози на кръга „Звено“, акцията е: „замислен, но отменен удар срещу него“¹⁹⁷ (визира се цар Борис Трети – бел. моя). Според него Борис бил принуден да замени смъртната присъда на Дамян Велчев, „под давлението на външни влияния“¹⁹⁸ и това го накарало да постъпи по същия начин и с офицерите Колев и Календеров, осъдени на смърт по-рано. Казасов проявява характерната за комунистическата историография тенденция, при която Цар Борис е виновен за всичко негативно случващо се в държавата. Той е представен като умел манипулатор, наясно с всеки ход на Военния съюз, целящ единствено запазване на династията¹⁹⁹. Също Казасов, но в свое друго произведение – „Искри от бурни години“,

¹⁹¹ **Тодоров, П.** Лични свидетелства. София, 1999, 160–162.

¹⁹² Пак там.

¹⁹³ Пак там.

¹⁹⁴ Пак там.

¹⁹⁵ Пак там, 235–237.

¹⁹⁶ Пак там, с. 176.

¹⁹⁷ **Казасов, Д.** Следи от минали дни. София, 1971, с. 294.

¹⁹⁸ Пак там.

¹⁹⁹ Пак там.

говори за разделението във Военния съюз през 30-те години на миналия век. Цитира разговор между него и полковник Крум Колев от октомври 1940 г.²⁰⁰ Според него цар Борис бил склонен на сътрудничество с офицерите от Военния съюз и дори им подал ръка²⁰¹. Пак по думите на Колев превратът от 19 май 1934 г. бил двоен веднъж срещу правителството и втори път срещу целия Военен съюз. Надявайки се да стане военен министър, Велчев очаквал да овладее и Съюза, но бил излъган²⁰². Генерал Владимир Заимов (пак пред Казасов) се представил като помирител между Народното социално движение на Цанков и земеделците. Предвид множеството превъплъщения на Казасов и липсата на съвест у него, писанията му трябва да се разглеждат особено критично.

Архивът на Кимон Георгиев – един от конспираторите, съдържа ценна информация, свързана със събитията от 1935–1936 г. Един такъв документ е проект за манифест, който приема оставката на Андрей Тошев и назначава ново правителство, начело с Дамян Велчев²⁰³. Сред министрите са хора като Петко Стайнов, Петър Тодоров, Петър Мидилев, Васил Куманов и др.²⁰⁴ Съществуването на такъв документ, пък макар и само проект, говори недвусмислено за някакви идеи или намерения за завземане на властта. Това опровергава твърденията, че всичко това е заговор на цар Борис Трети и правителството, целящ да отстрани Военния съюз от политическия живот на страната. Пак там се съдържа и проект на молба за помилване от Дамян Велчев до цар Борис. Върху нея се спряхме по-рано. От съюза на военноинвалидите в Югославия е изпратено писмо (на 21 март 1936 г.) до подобния съюз в България, които от своя страна да се застъпят за подсъдимите²⁰⁵. Югославяните настояват да се помилват Дамян Велчев и Кирил Станчев, изхождайки от „подбуди християнски и общочовешки“, както и от „бъдещото развитие на българо-югославското сближаване и споразумение.“ Писмото е издържано в много емоционален тон, а българите са наречени братя. Присъдата направила дълбоко впечатление на всички югославяни. Говори се за „светло бъдеще“, идеали, „щедро дали своите сили и тела“ и др.²⁰⁶ Подобно писмо е изпратено и от Студентската българо-югославска лига в Суботица, до Георги Кьосеиванов, министър-председател. Студентите, също подобно на инвалидите, са: „подтикнати от чувства на човеколюбие и ръководени от идеята за българо-югославско сближаване“²⁰⁷. Емоциите

²⁰⁰ **Казасов, Д.** Искри от бурни години. София, 1987, с. 163.

²⁰¹ Пак там.

²⁰² Пак там, с. 164.

²⁰³ Архивите говорят: Из личния архив на Кимон Георгиев..., с. 325.

²⁰⁴ Пак там, с. 326.

²⁰⁵ Пак там, с. 340.

²⁰⁶ Пак там.

²⁰⁷ Пак там, с. 341.

вземат своя връх в следното изречение: „става въпрос не само за живота на двама искрени родолюбци, чиято смърт би могла да събуди у нас чувства на съучастие, предизвикани от гледна точка на хуманността, а става въпрос за животи, чието изчезване от този свят би било в състояние да наруши много онези добре развити чувства на братство и взаимна любов на всички южнославянски племена“²⁰⁸. Георги Къосеиванов е наречен „поборник на югославско-българското сближаване“²⁰⁹. Писмото е подписано от Михайло Маркович, студент по право и др., а според студентите зад тях стои цялото югославско общество. В интерес на истината цар Борис не е имал намерение да убива подсъдимите, както вече споменахме по-рано. Издадените смъртни присъди имат назидателен характер.

Особено интересни са мемоарите „Офицерските конспирации в България“ на генерал-лейтенант Христо Стойков. Писани са след 09.09.1944 г. и прочетени след това лично от Кимон Георгиев, който нанася своите бележки. В тях, съвсем естествено, се откриват типичните за епохата тенденции. По думите на Стойков, Велчев напуснал България едва ли не от страх за живота си²¹⁰, което не отговаря на истината. Самият Стойков дори признава, че Дамян Велчев заминава със съдействието на държавата (издаден му е безплатен паспорт и му се дава сума в размер 50 хиляди лева). Подробно са описани перипетиите около преминаването на Велчев през границата и неговото връщане, които описахме по-рано. Стойков сипе „огън и жупел“ върху цар Борис и неговите приближени. Говори се и за Централно управление Кирил (ЦУК) – офицерска организация, под ръководството на княз Кирил, брат на цар Борис²¹¹. В нея влизат хора като капитан Стефан Недев, майор Васил Монеv и др., наречени крепители на короната. Това също няма как да отговаря на истината. Кирил е бохемска личност, чието включване в политиката става към края на живота му и то не по негово желание. В спомените на Стойков прави впечатление цитирането на показания по процеса срещу Дамян Велчев, наши и чуждестранни вестници и др. Това идва да покаже, че той е ползвал богат материал при написването им, а не са просто плод на неговата памет за миналите събития²¹². По думите му деветнадесетомайците нямали нужните сили и средства да отхвърлят съществуваща система на управление, а само опитали да я реформират, естествено (в духа на тогавашната реторика) в полза на народа²¹³. Христо

²⁰⁸ Пак там.

²⁰⁹ Пак там, с. 342.

²¹⁰ ЦДА, ф. 800 К, оп. 2, а.е. 87, л. 225.

²¹¹ Пак там, л. 238.

²¹² Пак там, л. 229.

²¹³ Пак там.

Стойков нарича генерал Заимов наивен човек, защото не могъл да разбере, че цар Борис се бори против Военния съюз, докато генерал Цанев, най-посредственият от всички генерали, готов да изпълнява без разсъждение всички заповеди и желания на цар Борис. Стойков говори и за разделението във Военния съюз: от една страна хора като генерал Цанев, генерал Коста Златанов и генерал Дипчев, а от друга генерал Заимов, полковник Тановски и др.²¹⁴ Според Стойков в съюза се очертават две групи, тази на хората около генерал Заимов и хората около Велчев, като първата гледа с недоверие на втората. Той дори обвинява Заимов в сътрудничество в двореца и опити за създаване на обществена сила, която да замени правителството на Андрей Тошев с такова на Георги Къосеиванов²¹⁵. Тоест според Стойков, Заимов е не потърпевш от последвалите събития, а активен участник в тях. Той обаче не отрича, че средите около Дамян Велчев са готвели преврат, а напротив – обстойно разказва за неговата подготовка. От друга страна пък говори за мълва, слуховете и настроенията, които вече се ширят из столицата. Събитията около арестуването на Дамян Велчев са наречени „създадената психоза“²¹⁶. По думите на Стойков известна вина за провалът на организацията има капитан Стефан Недев, който има навик да предателства. Още като поручик в Казанлък издал военната организация на генерал Вълков²¹⁷. Според Стойков процесът от 1935–1936 г. е използван от правителството, за да се справи един път завинаги с Дамян Велчев и неговите съидейници, като предпоставка за ликвидиране на Тайния военен съюз. Той хвърля изцяло вината върху управляващите и ги обвинява в: „раздуване на фактите, лъжа и чудовищни манипулации“²¹⁸. Процесът е наречен шумен и алармистичен, а според Стойков чуждият печат, за разлика от българския, няма как да бъде манипулиран. Присъдата е наречена: „несправедлива и жестока“. Интересно е твърдение, че генерал Христо Луков изпратил в затвора двама офицери от ЦУК, които да обесят осъдените, изпреварвайки помилването²¹⁹. Това, обаче, едва ли отговаря на истината, а е по-скоро част от опитите да се очернят правителствените среди и да се хвърли цялата вина върху тях. Смехотворно е твърдението на Стойков, че преди постъпи в армията генерал Луков е бил оперетен и драматичен артист²²⁰. Макар и притежаващи някои недостатъци, характерни за социалистическия историопис, спомените на генерал Стойков притежават несъмнени качества. Те са изключително подробни и представляват важен

²¹⁴ Пак там, л. 238.

²¹⁵ Пак там, л. 243.

²¹⁶ Пак там, л. 264.

²¹⁷ Пак там.

²¹⁸ Пак там, л. 266–267.

²¹⁹ Пак там, л. 272.

²²⁰ Пак там, л. 275.

щрих в историята на българската армия в мирно време, покривайки целия междувоенен период.

По думите на друг офицер, генерал-майор Петър Хаджииванов (1900–1984 г.), хората около Велчев все още живеели с надеждата, че положението в страната може да се промени. Сред тях той посочва офицери като капитан Крум Лекарски, капитан Тодор Джонев, капитан Тодор Тошев и др., начело с майор Кирил Станчев²²¹. Хаджииванов говори и за събрание в дома на капитан Борис Маринов с цел обсъждане бъдещия преврат, като за предлог ще послужи именния ден на жената на последния²²². Той допуска и фактологическа грешка, като твърди, че помилван единствено бил капитан Борис Маринов (чийто свидетел е той), а всички други били оправдани²²³. Всъщност, както стана ясно и по-рано, оправданите са много повече.

Интересна е гледната точка на един от членовете на правителството: Васил Митаков (1881–1945 г.). Той е български юрист, политик и министър на правосъдието в четвъртото правителство на Георги Кьосеиванов и в първото правителство на Богдан Филов (1939–1942 г.). Неговият дневник е по-късен, но за сметка на това разказва интересен епизод около помилването на част от подсъдимите: Той предава думите на Царя: „вместо да стане по тяхно искане и при обстоятелства, когато може би ще се изтълкува като наложено от властта, нека стане сега като един спонтанен и доброволен акт на властта... Нека им простим царски.“²²⁴ По думите на Митаков полковниците Колев и Велчев му се сърдили от стягането на режима. По-нататък той констатира, че нямало особени възражения срещу помилването с изключение на хората около Данаил Крапчев и неговия вестник „Зора“, както и някои политици, свалени с преврата на 19 май 1934 г.²²⁵ По всичко личи, че помилването е част от плановете на Борис за овладяване на напрежението и вземане на ситуацията под контрол, а не просто спонтанен акт на милосърдие. От друга страна той не е имал намерение да убива никого от дейците на Военния съюз, а просто да ги отстрани от политическия живот на страната.

Сравнително същия времеви диапазон обхваща и дневникът на Богдан Филов (1883–1945 г.) – виден български археолог, министър-председател на България (в

²²¹ **Хаджииванов, П.** Спомени. София, 2006, с. 200.

²²² Пак там.

²²³ Пак там, с. 201.

²²⁴ **Митаков, В.** Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов. София, 2001, с. 338.

²²⁵ Пак там, с. 339.

периода 1940–1943 г.), а по-късно и регент на малолетния цар Симеон II (1943–1944 г.). В неговия дневник няма нищо конкретно за процеса срещу Дамян Велчев. Филов, обаче говори за телеграма, изпратена от Велчев до цар Борис, цели осем месеца след помилването му. Филов изразил мнение, че Царят не бива да отговаря, за да не излезе, че е чакал удобен случай, за да протегне ръка на Велчев²²⁶. Цар Борис се съгласил с казаното и приел становището на Богдан Филов и Павел Груев (царски съветник – бел. моя)²²⁷.

За съжаление цар Борис Трети не ни е оставил записки, но неговата гледна точка за някои събития, можем да открием чрез различни източници. Такъв „външен“ източник е английска дипломатическа документация.

От доклад от 11 март 1935 г. на Британския дипломатически представител в София между шарже`д афера („натоварен с делата, въпросите“ – титла на два класа дипломати, които оглавяват дипломатически мисии временно – бел. моя) към легацията и цар Борис. По време на него станало въпрос за уволнение на офицери, считани от Военния съюз за неприемливи²²⁸. Посочени са и най-отявлените привърженици на Дамян Велчев като генерал Танинчев – инспектор на артилерията и генерал Драгиев – началник на Пловдивския гарнизон²²⁹. Цар Борис изразил опасенията си от турско-гръцки съюз на антибългарска основа и активизиране на средите около Велчев в България, за което се взели някои предохранителни мерки²³⁰. Отново пред английския пълномощен министър Бентинк, цар Борис (в разговор от 23 май 1935 г.) споделил опасенията си от поглъщането на България в една интегрална Югославия, за което работели хората около Дамян Велчев. Те пък обвинявали Царя в антиюгославски чувства²³¹. Той също така заявил, че запасните офицери не подкрепят Велчев, но не бил доволен от неотдавнашната им резолюция, която изразява по-скоро подкрепа за монархическия институт, отколкото за самия него. В свой доклад от 25 октомври същата година Бентинк говори за разследването на „неотдавнашния заговор“ и че полковник Велчев, Петър Тодоров и още 20 души са все още в затвора²³². Броят на уволнените офицери, предимно хора около Велчев, според Бентинк възлиза на сто и един души.

²²⁶ **Богдан Филов.** Дневник. София, 1990, с. 333.

²²⁷ Пак там.

²²⁸ Архивите говорят: Цар Борис Трети в Британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941). Том II (1934–1941). София, 2008, с. 38.

²²⁹ Пак там.

²³⁰ Пак там, с.39.

²³¹ Пак там, с. 43.

²³² Пак там, с. 53.

Управляващите твърдели, че могат да докажат, че конспираторите са получавали пари от Югославия²³³. В доклад на английския военен аташе в София – майор Рос, четем за повдигането на духа в армията след съдебните процеси. Пред него цар Борис изразил мнение, че Велчев замалко не станал жертва на собствените си планове да бъде премахнато правото на царя да помилва²³⁴. Цар Борис заявил: „Аз предпочитам да съм лекар, а не хирург, стремя се да лекувам, а не да ампутирам и чрез внимателно лечение вкарвам войската там, където трябва да бъде“²³⁵. За последен път Велчев е споменат в биографична справка за цар Борис от януари 1940 г. във връзка с готвения опит за преврат. Цар Борис твърдял, че тогава една от целите била неговото физическо премахване²³⁶.

От всичко казано дотук личи как английската дипломация е много по-запозната със ставащото в страната, отколкото английската преса. Журналистите бързат да направят гръмки изявления в защита на подсъдимите, упреквайки властимащите. Може би пък става и въпрос за някаква двойственост, тъй като дипломатията е много по-тънка и деликатна игра от журналистиката.

Любопитна е гледната точка на Царица Йоанна (1907–2000 г.), съпруга на цар Борис III и майка на Мария Луиза Сакскобургготска и Симеон II Сакскобургготски. От нейните спомени можем да добием представа за обстановката в Двореца, мисли и настроения на цар Борис и др. Тя описва ситуацията около 19 май 1934 г. и говори за нарастващото напрежение между Борис и деветнадесетомайците²³⁷. Йоанна говори за част от офицерите, които се отдали на „екстремизъм и републиканство“²³⁸. Налице е и фактологическа грешка: според нея сред обвиняемите е и Кимон Георгиев, който впоследствие бил оправдан. Всъщност Кимон е привлечен като свидетел. Мнозина във войската настоявали за изпълнение на присъдата, но Борис все пак помилвал Дамян Велчев²³⁹.

Членовете на опозицията, свалени с преврата на 19 май 1934 г., също имат свое мнение по събитията около 1935–1936 г., което в никакъв случай не е положително що се отнася до Велчев и обкръжението му.

²³³ Пак там, с. 55.

²³⁴ Пак там, с. 65.

²³⁵ Пак там.

²³⁶ Пак там, с. 281.

²³⁷ **Царица Йоанна**. Спомени. София, 1990, с. 93.

²³⁸ Пак там, с. 94.

²³⁹ Пак там, с. 95.

Особено любопитни са спомените на племенника му Стойчо Мошанов (1882–1975 г.), племенник на Никола Мушанов и председател на Народното събрание през 1939 г. Той посвещава голяма част от спомените си на събитията от 1935–1936 г. Неговият изказ е подробен и обстоятелствен, като говори със скрита неприязън към Велчев. Според него имало раздвоение сред офицерството, което улеснило работата по разкриването на конспирацията²⁴⁰. В ръцете на полицията попаднали документи, доказващи дейността на Велчев, а копия от тях били пратени на управляващите в Югославия. „Топлите“ чувства проличават от особен момент, цитирайки думите, произнесени пред генерал Златанов, на граничния патрул. Според него гащите на Велчев били мокри по време на арестуването му²⁴¹. Всичките обстоятелства около минаването на границата и целия заговор са представени в леко комична светлина. Мошанов нарича правителството на Андрей Тошев преходно. Разказът на Мошанов завършва със акцент върху българо-югославските отношения. Пак според него Цар Борис наричал лявото крило във Военния съюз на Дамян Велчев „кемалисти“²⁴².

У нас професор Александър Цанков (1879–1959 г.) е известен със своето участие в политическия живот на страната през 20-те години, но това далеч не изчерпва неговата биография. Той е професор в Софийския университет, български икономист, юрист и политик, водач на партия Демократически сговор, а по-късно на Народно социално движение²⁴³. В неговите спомени няма нищо конкретно по темата, но е представен интересен разговор между него и цар Борис Трети. Цанков му заявил, че офицерството е раздвоено в отношението си към него и в рамките на 20 години извършило два преврата²⁴⁴. От друга страна привържениците на интегрална Югославия и лигарите – офицери републиканци, те са противници и на Цанков, и на Цар Борис²⁴⁵. Нека все пак имаме предвид, че спомените на Цанков са писани доста след 1935 г. и е трудно днес да установим каква е била позицията му.

Последният министър-председател на България преди 09.09.1944 г. Константин Муравиев (1893–1965 г.) също ни е оставил спомени. Те са писани след 1944 г., тоест са преминали през сериозна цензура, а и налице е и автоцензура, тъй като Муравиев е репресиран заради политическата си дейност в периода 02.09–09.09.1944 г. По думите

²⁴⁰ **Мошанов, Ст.** Моята мисия в Кайро. София, 1991, с. 53.

²⁴¹ Пак там, с. 54.

²⁴² Пак там, с. 17.

²⁴³ **Цанков, Ал.** България в бурно време. Спомени. София, 2001, с. 13.

²⁴⁴ Пак там, с. 249.

²⁴⁵ Пак там.

му (цитирайки полковник Борис Захариев), офицерството било настроено против нов преврат, който би се оказал фатален и може да доведе до кръвопролития²⁴⁶. Муравиев говори и за среща между него и генерал Заимов през есента на 1935 г., с оглед съставяне на бъдещо правителство²⁴⁷. Той нарича условията, при които Дамян Велчев бил заловен унижителни, а причината: „той и другарите му не са дотолкова усъвършенствали превратаджийската професия“²⁴⁸. Според Муравиев залавянето и осъждането му дали повод на генерал Луков и цар Борис да се покажат великодушни.

Армията в мирно време и намесата ѝ в политическия и обществен живот са добре познати, благодарение на редица изследвания. Нещата не стоят точно така, що се касае до настоящата тема. След 09.09.1944 г. историографията у нас се преустройва по марксистки образец. Пръв тези идеи въвежда Димитър Благоев (1856-1924), но те няма как да намерят широко приложение по негово време. След 09.09.1944 г. те се превръщат в основна доктрина, като се ликвидира възможността за алтернативен прочит на историята. За коректив се ползва съветската историография. Всички исторически явления се обясняват чрез борба между отделните класи в обществото и икономическите условия²⁴⁹. Като изключим статията на Александър Величков, всичко друго писано по темата е част от по-големи съчинения, посветени на армията, офицерството и др. Едно отделно изследване, което да изложи всички гледни точки би осветлило различни страни на интересни събития.

Професор Величко Георгиев нарича тези събития: „предприетата от Царя разправа със Военния съюз и „Звено“²⁵⁰. Георгиев заема изцяло антимонархическа позиция, като по думите му подсъдимите от „Звено“ били: „арестувани, и малтретирани“²⁵¹. Заслужава си да се отбележи, че някои от бившите членове на Военния съюз и някои звенари са по-жестоко репресирани от комунистическата власт след 09.09.1944 г. Макар и разглеждайки процесите през призмата на партийния живот, изследването на Георгиев ни дава ценна информация за състоянието на българската историография към 70-те години на XX в. Налице са всички клишета и постулати характерни за марксистическата историопис. В. Георгиев набляга и върху

²⁴⁶ **Муравиев, К.** Събития и хора. София, 1992, 245–246.

²⁴⁷ Пак там, с. 253.

²⁴⁸ Пак там, с. 254.

²⁴⁹ **Попнеделев, Т.** Списание „Исторически преглед“ (1944–1948). Към марксисткото преустройство на историческата наука в България. София, 2006, 10–11.

²⁵⁰ **Георгиев, В.** Буржоазните и дребнобуржоазните партии..., 173–174.

²⁵¹ Пак там.

сътрудничеството между потърпевшите по този процес и БРП (к), което обаче, както знаем, ще дойде малко по-късно²⁵².

Процесът е разгледан от академик Георги Марков през призмата на българо-германските отношения. Според него Хитлер вижда възможността за един дунавски пакт в по-малки и съответно по-сигурни размери: Австрия, Унгария, Югославия и България²⁵³. Тази формация има за цел да парира съветско-френския пакт. Аншлусът е отложен, а ревизионистичните апетити на Унгария и България са насочени към Румъния, за да се спечели Югославия²⁵⁴. Политиката на Райха съвпада с тази на цар Борис Трети, който лавира между великите сили. На този фон опитът за преврат на Дамян Велчев през 1935 г. се явява сериозно сътресение за нацистката външна политика. Всички тези факти показват, че тези събития са не само вътрешнобългарски проблем, а част от голямата игра – балканска, европейска и световна – почти в навечерието на нова голяма война.

Владимир Мигев разглежда събитията в контекста на обществено-политическата система в България към средата на 30-те години. Според него става въпрос за неразумен и прибързан опит за акция, организиран от Кирил Станчев, от което се възползват и управляващите²⁵⁵. Необяснимо е учудването му от вдигането на шум от страна на властта около нелегалното преминаване на границата от Дамян Велчев. Мигев говори за националистическо възбуждане, предизвикано от тези среди²⁵⁶. Подобни твърдения са несериозни, едва ли в онази силно националистическа обстановка по принцип, само едно подобно събитие може да предизвика такива чувства. Мигев говори за компрометиране на правителството на Андрей Тошев, изказва съмнения относно наличието на опит за преврат и нарича цялата ситуация: „сапуненият мехур около „голямата конспирация“²⁵⁷. Не липсват и типичните за епоха изрази като „фашизъм“, „монархофашистка диктатура“ и др. Мигев, волно или неволно, допуска голяма фактологична грешка. Според него в присъдата липса опит за преврат, а подсъдимите са осъдени за създаване на антиправителствена организация²⁵⁸. Това може би се дължи на факта, че Мигев се опира на изследване на Недю Недев, а не на наличната документация, свързана със съдебния процес. Според него необясними са смъртните

²⁵² Пак там.

²⁵³ **Марков, Г.** Българо-германските отношения 1931–1939 г. София, 1984, с. 91.

²⁵⁴ Пак там.

²⁵⁵ **Мигев, Вл.** Утвърждаване на монархофашистката диктатура..., с. 111.

²⁵⁶ Пак там, с. 112.

²⁵⁷ Пак там.

²⁵⁸ Пак там.

присъди срещу Станчев и Велчев, а по-късно Колев и Календеров, както и шумното разтуряне на Военния съюз, който така или иначе вече не съществува²⁵⁹. Иронизирано е и помилването от страна на цар Борис. Мигев грехи – смъртните присъди и разтурянето на Военния съюз имат за цел да покажат пред обществото, а и други кандидат-заговорници, че подобни действия не остават безнаказани и подобни неща занапред няма да бъдат допускани.

Трябва да вземем предвид и изследванията на академик Илчо Димитров, той също изразява съмнение в справедливостта на наложените мерки, които „не отиваха на повода“²⁶⁰. Той акцентира върху гледната точка на БРП (к), изразена от Трайчо Костов в статия във вестник „Работническо дело“. Според Костов е напълно допустимо Дамян Велчев да е организиран преврат, но разкриването му, преди да се е пристъпило към действие, навежда на мисълта за провокация²⁶¹. Несъмнено комунистите няма защо да имат добри чувства нито към царя и приближените му, нито към военните. Сближението с последните на обща, антиправителствена основна, ще дойде на по-късен етап и ще бъде особено интензивно в годините на Втората световна война.

Илчо Димитров разглежда процеса и от друга гледна точка, а именно тази на българо-италианските отношения²⁶². Той цитира италианския посланик в България Сапуно, според който процесът цели: разтурянето на Военния съюз и заздравяването на войската²⁶³. Мнението на посланика за цар Борис Трети е като за човек, на който му липсва решителност²⁶⁴. В лицето на Луков Сапуно вижда бъдещ наследник на Кьосеиванов, което както знаем, обаче, така и не се случва.

Съществува едно единствено изследване, посветено специално на опита за преврат от 1935 г. и процеса след него. То е писано преди повече от 30 години и принадлежи на Александър Величков²⁶⁵. Статията разглежда процеса от конкретна гледна точка и то чуждестранна. В изследването се срещат някои остарели от днешна гледна точка идеологически понятия като: „монархофашистка диктатура в България“, „монархофашизъм“, „Борис и неговата клика“ и др.²⁶⁶ Цялата вина за събитията се хвърля върху цар Борис Трети, който се стреми към диктатура, елиминиране на

²⁵⁹ Пак там, с. 136.

²⁶⁰ **Димитров, И.** Българската демократична общественост, фашизмът и войната. София, 1976.

²⁶¹ Пак там, с. 96.

²⁶² **Димитров, И.** Българо-италиански политически отношения...

²⁶³ Пак там, 253–254.

²⁶⁴ Пак там.

²⁶⁵ **Величков, А.** Събитията около процеса срещу групата на Д. Велчев..., 58–68.

²⁶⁶ Пак там, с. 58, 62, 68.

политическите си противници и утвърждаване на положението си. Няма как да се преодолеят наложените историографски и методологически клишета, буквално копирани от съветските трудове. Все пак са казани и добри думи за преврата от 19 май 1934 г., който дотогава винаги е бил „монархофашистки“²⁶⁷. Събитията са разгледани паралелно с външнополитическата обстановка, също така статията се опира на голям брой ползвани източници (българска и чуждестранна преса, архиви, немалко количество литература). Това са все плюсове. Величков изтъква, че Велчев и другите подсъдими се ползват с голяма чуждестранна подкрепа (предимно в Англия, Франция, но и в САЩ)²⁶⁸.

Процесът срещу Дамян Велчев повлиява и на българо-съветските дипломатически отношения. Те са добри при деветнадесетомайците, но преходните кабинети на генерал Пенчо Златев и Андрей Тошев не продължават този външнополитически курс²⁶⁹. Следващият министър-председател Георги Кюсеиванов открито обвинява съветската легация, че има пръст в заговора. Тези твърдения не се доказват по време на следствието. В това има известна логика, предвид добрите отношения на правителството в Съветския съюз с деветнадесетомайците²⁷⁰. За липсата на интерес говорят и донесенията на професор Михалчев, български пълномощен министър там: „Разкритият в България заговор против правителството на негово Величество не прави особено впечатление тук. Изобщо... Тук малко се интересуват от нашите вътрешни работи...“²⁷¹. Прави впечатление известна критика към тогавашните управляващи от страна на Спасов и опит да се защити СССР, което можем да отдадем на тенденциите в историографията ни преди 10 ноември 1989 г.

90-те години на миналия век у нас се характеризират не само с големите политически, икономически и обществени промени. Историографията и историческата наука бележат своеобразен разцвет, въпреки липсата на финансови средства. Издават се и преиздават изследвания, извори и материали, които не биха видели бял свят в социалистическа България. Започва и работата по много теми, особено от българската история, които са били табу преди 10.11.1989 г. или са разглеждани едностранчиво и тенденциозно. Разбира се, не може да се отрече и появата на много материали, които са

²⁶⁷ Фашизмът в своята същност представлява еднопартийна диктатура, съчетана с преследване и унищожаване на инакомислещите и представителите на малцинствата. В България тези неща никога на се били налице.

²⁶⁸ **Величков, А.** Събитията около процеса срещу групата на Д. Велчев..., 58–68.

²⁶⁹ **Спасов, Л.** Българо-съветски дипломатически отношения 1934–1944 г. София, 1987, с. 35.

²⁷⁰ Пак там.

²⁷¹ Пак там.

повече политически и по-малко исторически, целящи да утвърдят по-скоро дадена теза, вместо да извадят на бял свят факти, които са били укривани до онзи момент или да предложат нова интерпретация и анализ върху тях.

Първа хронологически в периода след 1989 г. е книгата на академик Георги Марков²⁷². С присъщия за него подробен стил и с описание на всеки детайл разглежда живота на организацията, паралелно с другите вътрешни и външнополитически събития в България. Впечатление прави емоционалният стил, на който е написано съчинението, което носи в себе си белезите и на роман, и на историческо съчинение, като придава интересен привкус на написаното. Главата, посветена на процеса е изключително подробна, включително: заминаването на Велчев за Югославия, къде е отседнал там, с кого се е срещнал и т.н.²⁷³ Марков описва все по-голямото надмощие на промонархическото крило в съюза (под ръководството на генерал Христо Луков, тогавашен военен министър) за сметка на т.нар. Велчевисти или републиканци. Процесът (според Марков) е: „политически и назидателен“, цели се унищожаването на целия Съюз заради една нелегална група²⁷⁴. Той проявява известна пристрастност, защитавайки „позицията“ по-скоро на Дамян Велчев и неговите приближени, като отправя известни нападки към „царското“ крило, а и някои забележки към организирането и провеждането на съдебния процес от 1935–1936 г., който нарича „мелачка на характери“²⁷⁵. Според него няма налични данни за преврат, тъй като у Дамян Велчев не са намерени документи, но пък: „конспирация с документи не се върши“²⁷⁶. Академик Георги Марков застъпва тезата, че този процес е част от плана на Борис III за овладяване на армията, така, както е овладял управлението на страната малко по-рано.

Професор Людмил Спасов разглежда процеса в общоевропейски и балкански контекст. Той единствен от всички изследователи, писали по темата, говори открито за преврат. Неговият стил се отличава (подобно на този на Георги Марков) с подробно излагане на фактите. Той говори за „акция за сваляне на правителството“, „Дамян-Велчевата група“ и др.²⁷⁷ Той нито за миг не поставя и сянка на съмнение върху правителството и Борис Трети. Спасов акцентира върху българо-югославските

²⁷² **Марков, Г.** Парола Сабя...

²⁷³ Пак там, с. 162.

²⁷⁴ Пак там, с. 170.

²⁷⁵ Пак там, с. 179

²⁷⁶ Пак там, с. 166.

²⁷⁷ **Спасов, Л.** България, Великите сили..., 56–57.

отношения и деликатната ситуация в която се намират и двете държави, както и за направените жертви и компромиси²⁷⁸. Изтъкната е подкрепата, която подсъдимите получават от Югославия, в това число 40 обществени организации, девет професори от Белградския университет и др.²⁷⁹

От друга гледна точка, а именно тази на Съюза на запасните офицери, разглежда процеса професор Веселин Янчев. През 30-те години на XX в. в съюза се формират две крила, които се различават в отношението си към деветнадесетомайците. Първото, начело с Тодор Кожухаров (симпатизант на Народното социално движение) е резервирано към управлението, а второто одобрително²⁸⁰. Според професор Веселин Янчев, постепенно Съюзът на запасните офицери се превръща в главна опора на Монарха и властта, особено след манифеста на правителството от 21 април 1935 г. . С това се явява основен противник на Военния съюз и държи на неговото отстраняване от политическия живот²⁸¹.

Стойчо Грънчаров нарича процесът „голям“ и „шумен“²⁸². Според него действията на цар Борис и генерал Луков (в качеството му на военен министър) са издаване на „смъртна присъда над вече мъртвия военен съюз“²⁸³. Грънчаров е сравнително обективен, като прехвърля вината за събитията по-скоро върху Царя.

Историкът и филолог Борислав Дичев, в своето изследване за генерал Тановски също хвърля светлина върху процеса срещу Дамян Велчев. Той отива по-далече и от академик Марков в „адвокатстването“ на Военния съюз, като вижда в тези събития: „поръката за постепенно отстраняване и елиминиране на Съюза“ като фактор в управлението на страната“²⁸⁴. Дичев визира единствено злонамерени намерения на Царя и приближените му, като не вижда нищо нередно в пребиваването на Д. Велчев в Югославия и контактите му с отявлени нейни агенти като д-р Г. М. Димитров например. Той разглежда събитията, разбира се, от гледна точка на генерал Тановски, който се явява на процеса като свидетел. По-късно ще бъде изпратен на служба в провинцията, а впоследствие уволнен от армията и изпратен в запас. Дичев съзира в това политически

²⁷⁸ Пак там.

²⁷⁹ Пак там.

²⁸⁰ **Янчев, В.** Офицери без пагони..., 134–135.

²⁸¹ Пак там.

²⁸² **Стателова, Е., Грънчаров, Ст.** История на нова България..., с. 555.

²⁸³ Пак там, с. 556.

²⁸⁴ **Дичев, Б.** Генерал Георги Тановски, воин, патриот, гражданин. София, 2003, с. 282.

мотиви, но не бива да забравяме, че в края на 30-те години генерал Тановски (роден през 1883 г.) е почти шейсетгодишен²⁸⁵.

Подобни тези Дичев защитава и в книгата си, посветена на генерал Заимов, като се опира предимно на спомени на дейци на Военния съюз, писани след 09.09.1944 г., което не е много надеждно. Той нарича процеса „шумен“²⁸⁶. Говори се за край на демократичните порядки в България от страна на управляващите²⁸⁷. В интерес на истината, самите дейци на Военния съюз не са били големи почитатели на демокрацията. Разказът, нормално, се върти около личността на генерал Заимов и е застъпена тезата за неговата невинност и несправедливо привличане като обвиняем (1935–1936 г.) и оправдаването му. Тази теза се крепи по-скоро върху свидетелски показания и спомени.

Според д-р Войн Божинов, след като унищожава (чрез редица маневри) Военния съюз, Борис Трети се превръща в единствен фактор в управлението на страната. Това не довежда до влошаване на отношенията с Югославия, дори напротив между двете страни е подписан договор за приятелство през 1937 г.²⁸⁸ Божинов говори за противоборството на „Звено“ и Военния съюз с ВМРО от една страна, и на Борис с всички фактори в страната, от друга.

За позицията на част от съвременната сръбската историография можем да добием представа от труда на д-р Сретан Митич. Той говори за контактите между Дража Михайлович и Дамян Велчев, както и очакваната правителствена смяна в Белград: Милан Стоядинович да бъде заменен от генерал Петър Живкович²⁸⁹. Според него Протогеровистите са били в готовност да се поставят в услуга на „Звено“ и Военния съюз, с цел извършване на атентати при нужда, докато офицерите на действителна служба и тези в запас симпатизират на цар Борис Трети. Митич твърди, че целият сценарий за завземането на властта от Дамян Велчев е съчинена от българската полиция²⁹⁰. Можем

²⁸⁵ Пак там.

²⁸⁶ **Дичев, Б.** Умирам за България! Процесът срещу генерал Владимир Заимов през 1942 г. София, 2014, с. 102.

²⁸⁷ Пак там.

²⁸⁸ **Војинов, В.** Political Circle “Zveno” between Sofia and Belgrade 1934–1935. // *Токови историје*, 2014, №3, pp. 89–98.

²⁸⁹ Ibid.

²⁹⁰ **Др Срђан Мићић.** Протогеровисти ВМРО у Југословенској служби 1930–1935. // *Године Војноисторијски Гласник / Military Historical Review*, 2, 2018, 70–109.

да възразим на тази позиция, тъй като действително са налице връзки с Югославия от страна на Велчев и др., както и техни действия, насочени срещу властта²⁹¹.

Представител на част от английската историография е дисертацията на Дейвид Шепърд²⁹². Според него убийството на крал Александър I Караджорджевич улеснява цар Борис в премахването от властта на Велчев и Кимон Георгиев, които така или иначе никога не харесвал²⁹³. Той описва цялата ситуация около преминаването на Велчев през границата, както и плановете за вземане на властта. Според Шепърд няма доказателства, че Велчев е работил за създаването на интегрална Югославия под управлението на Караджорджевичи. Той описва трудната ситуация, в която се намират цар Борис и Андрей Тошев, както и трудното международно положение на България²⁹⁴.

Събитията от 1935–1936 г., внасят успокоение в политическият живот на страната, но не задълго. Генерал Христо Луков, един от най-близките до властта хора, има сходна на Дамян Велчевата съдба. Причините за това са доста сериозни. Отношенията между Луков и цар Борис се изострят в началото на 1938 г., поради „технически проблеми във войската и военния закон“, както и поради съмнения на цар Борис в опити от страна на Луков да влияе на държавните работи и да назначава министри. Принуден е да се оттегли от правителството и е пенсиониран от армията²⁹⁵. Васил Митаков (правосъден министър 1938–1942 г.) описва в своя дневник силното напрежение между министъра на вътрешните работи Иван Красновски и генерал Луков. Последният обвинява Красновски, че е изпращал агенти да го следят. Напрежението между тях в крайна сметка води до там, че Луков удря три шамара на Красновски (който пада под масата) и го рита²⁹⁶. Намесата на други министри прекратила по-сериозно насилие. Митаков опитал да сдобри двамата, но безуспешно, най-вече по вина на Христо Луков²⁹⁷. По това време вече Луков е един от главните водачи на Съюза на българските национални легиони (СБНЛ), което е още една причина за конфликтите му с властта. Можем да кажем, че той се опитва да се превърне в нов генерал Иван Вълков, но безуспешно. Тези действия на цар Борис Трети говорят за поддържане линията на безпартийно

²⁹¹ Пак там.

²⁹² **Sheperd, David** (1968) *Relations between Yugoslavia and Bulgaria, 1918–1941*, Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: <<http://etheses.dur.ac.uk/9932/>> (11.06.2021 г.)

²⁹³ Ibid. p. 159.

²⁹⁴ Ibid. pp. 167-170.

²⁹⁵ **Алтънков, Н.** Нареккоха ги фашисти: Легионери, отецпаисиевци, ратници, бранници, родозащитници, кубратисти. София, 2020, с. 5.

²⁹⁶ **Митаков, В.** Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кюсеиванов и Богдан Филов. София, 2001, с. 109.

²⁹⁷ Пак там.

управление и за неотстъпчивост пред опозицията. Налице е и следния похват: използване на второстепенни фигури на бившите партии, без да се правят отстъпки на самите партии²⁹⁸.

С тези си действия цар Борис цели да покаже, че дотогавашните политически практики са в миналото и ще се върви по нов път. Междувременно се извършват и превъоръжаване на армията. В сложната предвоенна обстановка, когато целият свят мобилизира ресурсите си, не може България да стои безучастна и да се отдаде на излишен пацифизъм. Вътрешнополитическите промени са обосновани и от външнополитически такива. Подписаната през 1938 г. Солунска спогодба между [България](#) и страните от [Балканския пакт](#), премахва постановленията от Част 4. на [Ньойския мирен договор](#), които представляват военни, морски и въздушни клаузи²⁹⁹. На практика за България са премахнати ограничителните военни клаузи, които са най-тежките от Договора от Ньой. Същевременно неутралитетът на страната не е нарушен и допълнителни ангажименти не са поети³⁰⁰.

Въпреки всички взети от властта мерки, дейците на Военния съюз продължават нелегалното си участие в политическия живот на България. Процесът от 1935–1936 г. действително успява да разбие Военния съюз като организация и да го извади от легалния политически живот на страната, но това съвсем не прекъсва дейността на повечето негови членове³⁰¹. Повечето дейци на „Звено“ и забраненият вече Военен съюз са следени от полицията и Държавна сигурност, като досието на капитан о.з. Чичев наброява сто двадесет и осем страници. В него четем:

„Доносям Ви, господин началник, по проследяването на о.з. капитан Чичев следното: На 10 т.м. обектът излезе от дома си на 9 часа и отиде в млекарската си работилница. От тук излезе в 11. 45 часа и след като обиколи няколко млекарници и ресторанти по ул. Ц. Симеон, където дават мляко, с трамвая се прибра в дома си. Следобед не бе забелязан да напуца дома си. Разузнавач № 71, I група, София, 12.10.1937 г.“³⁰²

Дори и такива лични и интимни събития като погребенията и панихиди не остават незабелязани от властта: „Доносяме Ви, Господин Началник, по отслужване

²⁹⁸ Стателова, Е., Грънчаров, Ст. История на нова България..., с. 572.

²⁹⁹ Пак там.

³⁰⁰ Николова, Ив. България – 20 век. София, 1999, с. 983.

³⁰¹ Повечето от тях се насочват към сътрудничество с БКП, на по-късен етап участват в съпротивата срещу обвързването ни с Нацистка Германия и са активни участници в деветосептемврийския преврат.

³⁰² КРДПОБГДСРБНА, ИФ. 5, оп. 4, а.е. 2645, л. 36.

панихидата на о.з. подполковник Михаил Узунов на 26. XII. 1937 г. следното: На 26 т.м. в 11 ч. на гроба на Узунов дойдоха брат му и зет му, заедно с две жени. В 11, 10 ч дойдоха и о.з. полковник Димитър Стоянов, о.з. полковник Тановски, о.з. подполковник Кецкаров и о.з. майор Хранков. В 11, 45 панихидата почна и свърши в 12, 30 ч. След свършване на панихидата лицата, които я бяха посетили, разговаряха около 15 минути и в 12, 45 се разотидоха. Разузнавачи №2753 и 3715, IV група, София, 27.12.1937 г.“³⁰³

Следени от тогавашната Държавна сигурност, отделение „В“, са и о.з. генерал Владимир Заимов, капитан о.з. Петър Хаджилулов, о.з. майор Крум Лекарски, Петър Попзлатев, о.з. капитан Тодор Джонев и др.³⁰⁴

Опозицията от своя страна, също не стои безучастна. По думите на властта: „...Този повик на така очерталите са бивши политици и общественици у нас, е повик на люде, които искат не спасението на страната, защото няма от какво да я спасяват, а да почернят установения държавен порядък с цената на долни попъгълзновения, само и само да могат да се доберат до властта. Тия деяния на така набелязаните лица, по тук приложения списък, произхождащи от средите на БЗНС „Пладне“ (Ал. Стамболийски), политически кръг „Звено“, уволнените офицери – 19-то майци-привърженици на Дамян Велчев и др., са достатъчно доказателство за една подчертана противодържавна дейност, в която се произвеждат желаня и указания от чужд произход.“³⁰⁵ Кулминацията на тази дейност е убийството на генерал Йордан Пеев (началник-щаб на армията от 9 януари 1937 г.) на 10 октомври 1938 г. в София. Заедно с него е убит майор Димитър Стоянов, а нападателят се прострелва в главата и умира няколко часа по-късно. Убиецът е Стоил Киров, психически неуравновесен безработен, лежал в затвора за убийство, който според официалната версия действа самостоятелно и без политически мотиви, като има за цел да убие известна личност преди смъртта си³⁰⁶. Съвременни изследователи сочат като възможна и дори вероятна хипотезата, убийството да е организирано от ВМРО, и го свързват със сключеното дни преди това Мюнхенско споразумение³⁰⁷. Непосредствено след убийството правителството предприема репресивни мерки срещу опозицията, интернирайки десетки видни дейци на „Звено“ и БЗНС – Пладне и протогеровисти в Долна Баня, Девин, Омуртаг и другаде

³⁰³ Дичев, Б. Генерал Георги Тановски..., с. 298.

³⁰⁴ КРДПОБГДСРСБНА, ИФ. 5, оп. 4, а.е. 2645, л. 38, 40, 41, 55.

³⁰⁵ ЦДА, ф. 2123 К, оп. 1, а.е. 841 А, л.13.

³⁰⁶ Марков, Г. Покушения, насилие и политика в България 1878–1947. София, 2003, 281–290.

³⁰⁷ Недев, Н. Три държавни преврата..., 441–448.

из страната³⁰⁸. Сред интернираните са: Кръстан Поптодоров, Васил Каракулаков, Асен Мисканов, Петър Попзлатев, Петър (Перо) Шанданов, Константин Чичев, Тодор Джонев и др.³⁰⁹

В крайна сметка до 1939 г. България поема по политическия път на мирната ревизия до момента, в който взема страна в избухналата [Втора световна война](#)³¹⁰.

Събитията от 1935–1936 г. имат отражение не само върху общественото-политическата система и управлението на страната, но и върху личните съдби на мнозина от споменатите по-рано тук. Сред дейците на политически кръг „Звено“ и Военния Съюз съществуват различни типове поведение, в зависимост от техните политически убеждения, зависимости, характер и др. След приключването на съдебния процес избират различни пътища и претърпяват множество (понякога доста противоречивии изненадващи) превъплъщения. Подсъдимите тръгват по различни житейски пътища, като някои от тях просто не могат да забравят миналото си на конспиратори. Дамян Велчев участва в преврата от 9 септември, а впоследствие става един от най-близките до комунистическия режим хора. Той получава генералско звание и е назначен за военен министър. Постепенно, обаче, става неудобен на властимащите, името му непрекъснато се свързва със заговори, било с Югославия (процесът срещу Дража Михайлович там) или вътре в страната с един от най-видните опозиционери и лидер на БЗНС – Никола Петков³¹¹. В крайна сметка Велчев е изпратен за посланик в Швейцария (не без съдействието на дългогодишния си приятел и съратник Кимон Георгиев), по-късно отива във Франция, където и умира като емигрант. Д-р Г. М. Димитров му предлага сътрудничество, докато други го критикуват заради колаборацията му с комунистите³¹². Друг особено активен участник в събитията около 9 септември е и Кимон Георгиев, който е далеч по-хитър и съобразителен от Велчев и остава верен на себе си. Министър-председател на България в периода 1944–1946 г., като участва в съдбоносни за България събития като обявяването на България за република, подписването на договора за мир през 1947 г. и др. По-късно той продължава да участва в управлението на страната, но вече не като отговорен фактор, а е като заемащ синекурни длъжности³¹³. Два пъти става герой на социалистическия труд,

³⁰⁸ ЦДА, ф. 2123 К, оп. 1, а.е. 841 А, л. 13.

³⁰⁹ Пак там.

³¹⁰ **Николова, Ив.** България – 20 век..., с. 983.

³¹¹ **Недев, Н.** Три държавни преврата..., 783–788.

³¹² Пак там.

³¹³ Пак там.

а през 1969 г. умира на преклонна възраст като министър на електрификацията³¹⁴. Може би на него се е гледало като на интересен „екземпляр“ от миналото. Така и никоой обаче не му търси отговорност за стореното през годините.

Хора като Кирил Станчев и Крум Лекарски и др., първоначално са близки до режима, а по-късно преминават през лагери, затвори и всевъзможни репресии, част от масовото търсене на врагове (особено в периода на сталинизма през 50-те години на XX в.). Мотивите са банални, но понякога с фатални последствия: „фашистки прояви“³¹⁵ или шпионаж в полза на чужда държава, предимно капиталистическите страни или Югославия (след 1948 г.) Някои от тях са реабилитирани на по-късен етап, а други остават врагове дори и след смъртта си. Крум Колев умира през 1970 г., а Крум Лекарски единадесет години по-късно.

Подобна съдба има и Генерал-лейтенант Ганчо Манчев. Престоява пет години в затвора и е освободен през 1940 г. По време на Втората световна война командва Въздушните ни войски. През 1946 г. е уволнен от служба³¹⁶. Арестуван е от комунистическата власт и съден, но оправдан поради липса на доказателства. На 16 април 1951 г. е арестуван и изпратен в Белене. Умира на 25 юни 1968 г. Много са подобните примери в средите на офицерството, но ще се спрем на двама от споменатите по-рано. Полковник Константин Чичев (деец на Военния съюз и Звено, участник в три преврата, родом от Кюстендил) е уволнен от армията през 1947 г., а по-късно е лагерист в ТВО Белене³¹⁷. След освобождаването си през 50-те години е привлечен като подсъдим във връзка със събитията в България през 1925 г., осъден е на 20 години и умира в затвора в Пазарджик при неизяснени до днес обстоятелства³¹⁸. Подобна и е съдбата на генерал о.з. Георги Тановски, един от основните стожери на Военния съюз. Убит е без съд и присъда в първите дни след 09.09.1944 г., в местност между Вакарел и Ихтиман. На 10 декември 1945 г. е обявен за безследно изчезнал. Гробът му е в неизвестен и до днес. Роднините му до 10.11.1989 г. носят клеймото на роднини на „фашист“ и „враг на народа“³¹⁹.

³¹⁴ **Гърдев, Б.** Противоречивият Кимон Георгиев <<https://litenet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/kimon-georgiev.htm>> (11.06.2021 г.)

³¹⁵ Големите чистки в офицерския корпус са две – през 1946 и 1947 г. вж. ДС и офицерите от БНА. Издание на *КРДОПБГДСРБНА. София, 2014.*

³¹⁶ **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 3–4. София, 1996, с. 9.

³¹⁷ **Недев, Н.** Три държавни преврата..., 792–798.

³¹⁸ ДВИА, ф. 298, оп. 2, а.е. 302, л. 2.

³¹⁹ **Дичев, Б.** Генерал Георги Тановски..., с. 305.

Други, въпреки факта, че са „царски“ офицери, правят завидна кариера. При някои от тях това се дължи на участието им във войната срещу Германия, а при други е голямата степен на приспособимост, която владеят. Такъв е и генерал-майор Петър Хаджииванов. След завършването на войната полковник Хаджииванов е назначен за началник на Школата за запасни офицери (17 януари – 3 септември 1946 г.), а по-късно е началник на Военната академия (1946–1948)³²⁰. На военна служба е до отстраняването му от армията през 1954 г. Тогава се отдава на обществена дейност. Става член на Националния съвет на Отечествения фронт, на Съюза на българските журналисти, председател е на секция „Военна история“ от основаването ѝ. Умирана 2 май 1984 г. в София³²¹. Подобно е положението и на друг представител на офицерските среди, генерал-лейтенант Христо Стойков, *ixjif* е споменат и по-рано прави завидна кариера. В периода 10 септември 1944–1948 година е началник на Военното училище³²². През 1949 година излиза в запас с чин генерал-лейтенант. Бил е народен представител³²³. Награждаван е с два ордена „Георги Димитров“. Умира през 1983 г. Същото се отнася и за Владимир Кецкаров. След 09.09.1944 година е върнат на служба в армията с чин генерал-майор. Участва във войната срещу Германия. По-късно е избран за подпредседател на Македонския научен институт. Противопоставя се на предложението за самоликвидиране на института през 1947 година. Умира през 1960 година. Тези факти ни показват, че чистката сред офицерските среди е избирателна. При формирането на новата, „народна“ армия се гледат заслугите към комунистическото движение и има „наши“ и „врагове“, като властта нерядко е склонна да си затвори очите за неща, вършени преди 09.09.1944 г.³²⁴ Двама политически хамелеони успяват да уредят живота си и да си подсигурят участие във властта и обществения живот, независимо от политическите режими и строеве. Първият пример и то христоматиен такъв, представлява личността на Димо Казасов. „Човек чието перо е скарано със съвестта му“ – както се казва в един излязъл неотдавна документален филм³²⁵. Участник в три преврата, а в периода 1946–1947 г. е министър на

³²⁰ Хаджииванов, П. Спомени. София, 2006, с. 217.

³²¹ Пак там.

³²² Биография на генерал-майор Христо Стойков
<<http://forum.boinaslava.net/showthread.php?t=6033&page=8&p=198464&viewfull=1#post198464>>
(11.06.2021 г.)

³²³ Народни представители в Седмото народно събрание на Народна република България. София, 1977, с. 427.

³²⁴ Вж. ДС и офицерите от БНА...

³²⁵ Документален филм: „1934 г.“, 1999 г., режисьор Костадин Бонев, сценарий Влади Киров, продуцент Владо Даверов.

информацията и изкуствата³²⁶. Следват три години извън политическата сцена, като по-късно той възкръсва като главен директор на издателствата, полиграфията и търговията с печатни произведения (1950–1953 г.)³²⁷. След това се оттегля от обществения живот и публикува няколко мемоарни книги. Умира на преклонна възраст през 1980 г. Многобройните му политическите превъплъщения остават ненадминати и пример, подходящ за изследване. По подобен начин протича и живота на Петър Тодоров. В годините 1945–1947 г. той е политически представител на България в Белград, като е привърженик на създаването на Балканска федерация³²⁸. След 1948 г. отношенията между България се влошават под натиск от страна на Съветския съюз – в следствие на конфликта Тито-Сталин.

Някои като генерал Петър Мидилев, генерал Йордан Пеев о.з. полковник Ставри Андреев и о.з. подполковник Михаил Узунов (последните двама умират още по време на следствието от 1935 г.³²⁹) не доживяват до девети септември и идването на „народната“ власт. Дали това е за добро или за лошо е трудно да се каже...

Един от основните подсъдими Генерал Владимир Заимов продължи своята конспиративна дейност, но в друга насока. През 1942 г. е съден и осъден (след шумен съдебен процес, заедно с още шест души) на смърт и разстрелян през 1942 г. по обвинение в шпионаж в полза на СССР³³⁰. Споровете около неговата дейност, както и доколко са справедливи осъждането и разстрелът му продължават и до днес. Нерадостен край дочакват и югославските съратници на българските конспиратори. Дража Михайлович ще се прояви още веднъж при акцията на д-р Г. М. Димитров от 1941 г., опит за пробритански преврат у нас³³¹. Михайлович е осъден на смърт от новото комунистическо правителство на Югославия и разстрелян на 17 юли 1946 г.³³² Генерал Петър Живкович умира в изгнание в Париж през 1947 година³³³.

Самият цар Борис Трети не доживява да види края на политическия ред, създаден от него с толкова усилия. Той умира на 23 август 1943 г., като точната причина

³²⁶ **Еленков, Ив.** Културната политика през времето на комунизма – партийно ръководство, идеология, институционални режими. // *История на НРБ. Режимът и обществото*. Ред. Ив. Знеполски. София, 2009, с. 536.

³²⁷ Пак там.

³²⁸ **Ташев, Т.** Министрите на България 1879–1999 г. София, 1999, с. 466.

³²⁹ **Марков, Г.** Парола Сабя..., с. 168.

³³⁰ **Дичев, Б.** Умирам за България..., с. 102.

³³¹ **Котева, А., Котев, Н.** Британското разузнаване..., 49–52.

³³² The trial of Dragoljub-Draza Mihailovic. Stenographic record and documents from the trial of Dragoljub-Draza Mihailovic. Belgrade, 1946.

³³³ Petar Živković prime minister of Yugoslavia
<<https://www.britannica.com/biography/Petar-Zivkovic>> (11.06.2021 г.).

за смъртта е неустановена и до днес. Наследен е от регентски съвет в състав: брат му княз Кирил, професор Богдан Филов и генерал-лейтенант Никола Михов³³⁴. Нелека е съдбата и на самите „царски хора“ – генерал Христо Луков е убит през 1943 г. от Иван Буруджиев и Виолета Якова, членове на комунистическа бойна група³³⁵. Други като професор Богдан Филов, Христо Калфов, Тодор Кожухаров, генерал Рашко Атанасов и Първан Драганов са осъдени от т.нар. „Народен съд“ и разстреляни в нощта на първи февруари 1945 г.³³⁶ Друг представител на висшия генералитет, генерал-майор Коста Николов е отведен „за справка“ на 29 септември 1944 година и изчезва безследно. Подполковник Иван Гюмбабов от 1941 г. служи в Бронирания полк, по-късно преобразуван в Бронирана бригада. Командир на 1-ва армейска танкова дружина във втората фаза на Втората световна война³³⁷. Загива на 16 април 1945 г. заедно с командира на парашутната дружина подполковник Любомир Ноев по пътя към град Зашевац при внезапен минометен обстрел над спрелите за почивка след нощните атаки български части³³⁸. На 5 декември 1935 година полковник Сава Бакърджиев, друг „царски“ поема командването на 18-и пехотен Етърски полк. От 21 септември 1939 година е началник на отдел Гражданска мобилизация. На 3 октомври 1940 година е произведен в чин генерал-майор и назначен за директор на Дирекцията за гражданска подготовка и мобилизация³³⁹. Уволнен е от служба през 1942 г., а умира през 1945 г., около година след идването на „народната власт“³⁴⁰.

„Новите“ политици, незанимавали се дотогава с политика, вкарани в управлението благодарение на цар Борис, отново ще останат далече от обществено-политическите борби в България. Георги Кьосеиванов е назначен в края на 1940 г. за пълномощен министър в Швейцария (1940–1944 г.), където остава и след Деветосептемврийския преврат през 1944 г.³⁴¹ Умира в емиграция след кратко боледуване през 1960 г. След съставянето на правителството на Андрей Тошев, генерал

³³⁴ Стателова, Е. Грънчаров, Ст. История на нова България..., с. 624.

³³⁵ Марков, Г. Покушения, насилие и политика в България 1878–1947 г. София, 2003, 292–295.

³³⁶ Вж. Архивната колекция ДАА, „Архивите говорят“ – Народен съд (1944–1945 г.) <<http://narodensud.archives.bg/>> (11.06.2021 г.).

³³⁷ Ташев, Т. Българската войска 1941–1945 – енциклопедичен справочник. София, 2008, 43–44.

³³⁸ Матев, К. Бронетанкова техника 1935–1945. София, 2000, с. 66.

³³⁹ Георгиев, П., Ерелийска, М. Въръжената борба на българския народ против фашизма, 1941–1944. Документи. София, 1962, с. 71.

³⁴⁰ „София помни“ – карта на Централния гробищен парк на София – парцел № 36 <<http://sofiapomni.com/parcel.php?id=36>> (11.06.2021 г.).

³⁴¹ Гърдев, Б. За Георги Кьосеиванов. 125 години след рождението му <<http://www.palitrabg.net/34b.htm>> (11.06.2021 г.).

Пенчо Златев се оттегля от политическия живот и умира през 1948 г. в София³⁴². Що се отнася до самия Тошев, той повече не се занимава с политика и умира на 10 януари 1944 г.³⁴³ Още един недоживял „народната“ власт за добро или зло.

Превратна съдба имат и други личности, споменати по-рано и свързани по един или друг начин с коментирания в настоящата работа събития. Това са видни политически фигури от целия спектър – свидетели по делото или такива противници или привърженици на Военния съюз и политически кръг „Звено“. Александър Цанков, продължава да бъде водач на Народното-социално движение. То е и противник на Военния съюз и Звено от една страна и на БКП от друга. Емигрира непосредствено преди 09.09.1944 г., като е в България е съден задочно от т.нар. Народен съд. Живее в Австрия, оглавява задгранично антикомунистическо правителство³⁴⁴. След това се мести в Аржентина. Поддържа връзки с българската емиграция. Умира в Буенос Айрес пред 1959 г.³⁴⁵ Също в емиграция е и д-р Г. М. Димитров и то цели два пъти. През 1941 г. той участва в опит за пробритански преврат у нас, който цели да предотврати включването ни във Втората световна война на страната на Германия. Осъден е задочно по ЗЗД, тъй като успява да избяга³⁴⁶. След 09.09.1944 г. се завръща в България, но след неразбирателство с комунистите (изместен е от Никола Петков като лидер на БЗНС „Пладне“), отново напуска България. Умира през 1972 г. във Вашингтон, САЩ³⁴⁷.

„Старите“ политици, управлявали страната, също ще понесат удари и несправедливости спрямо себе си, независимо от политическите си убеждения. След 1941 г. Стойчо Мошанов е в опозиция, но се дистанцира от политиката на Отечествения фронт. Води преговори на България със Съюзниците през 1944 г., които са неуспешни³⁴⁸. След 09.09.1944 г. е интерниран в провинцията, по-късно съден по скалъпен процес и лежи в затвора дванадесет години³⁴⁹. Съдбата на фамилията Мушанови явно е да бъдат в опозиция на всяка власт и да носят последствията от това. Константин Муравиев е начело на правителството, свалено с преврата от девети септември 1944 г. Осъден на доживотен затвор от т.нар. Народен съд, а впоследствие

³⁴² **Гърдев, Б.** Пенчо Златев. Неуспелият автократор
<<https://liternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/pzlatev.htm>> (11.06.2021 г.).

³⁴³ **Ташев, Т.** Министрите на България 1879–1999. София, 1999, с. 100.

³⁴⁴ **Цанков, Ал.** България в бурно време. Спомени. София, 2001, с. 5.

³⁴⁵ Пак там.

³⁴⁶ **Котева, А., Котев, Н.** Британското разузнаване..., 49–51.

³⁴⁷ Вж. **Мозер, Ч.** Д-р Г. М. Димитров. Биография. София, 1992.

³⁴⁸ **Недев, Н.** Три държавни преврата..., с. 608.

³⁴⁹ **Шарланов, Д.** История на комунизма в България. Том II. Съпротивата. Възникване, форми и обхват. София, 2009, 93–94.

помилван³⁵⁰. По-късно отново е в затвора, освободен е през 1955 г. На следващата година е арестуван отново и е изпратен в концлагера Белене. Остава в затвора до 1961 г., а умира четири години по-късно³⁵¹.

При анализа на множеството източници, се оформя сблъсък на две противоположни тези. Те са плод на личните пристрастия на авторите им, натрупваните през годините клишета, а нерядко и опити за оригиналност. До заключение можем да стигнем комбинирайки двете. Съдебните показания по процеса са интересен източник, но трябва да сме внимателни, тъй като казаната дума не означава неопровержимо доказателство. Това се отнася и за спомените. От една страна има опити за държавен преврат (нееднократно) от страна на част от дейците на Военния съюз, а не измислица на цар Борис и правителството. Същевременно този фарс, защото е наивно да се мисли, че при подобни обстоятелства може един опит за насилствено завземане на властта да бъде успешен, е използван доста умело от властта. Деветнадесетомайците се поднасят на Борис „на тепсия“, за което грешката е само тяхна. Както казахме и по-рано идеята е да се отстранят неудобните за цар Борис фактори от политическия живот, а не нечие физическо унищожаване. Издадените смъртни присъди имат назидателна цел. Можем да кажем дори, че този процес е краят на една епоха, минала под знака на организацията Военен съюз или Военна лига. Военните тръгват да развиват своята дейност (била тя легална или нелегална) с идеята за безпартийно управление, което да поправи недъзите в обществото. В крайна сметка в резултат от всички тези събития и процеси сред офицерството се наблюдават същите явления характерни за политическия живот: партизанщина, службогонство, разделение на фракции и групи, кариеризъм и др. Цар Борис започва да реализира своите идеи: безпартийно управление, назначаване на „нови“, неучаствали дотогава в политиката хора. Съществен елемент от това е овладяването на армията и прилагането на единоначалието вътре в нея. След събитията от 1935–1936 г. за военни министър и началник-щаб ще се назначават само хора верни на цар Борис като генерал Христо Луков, генерал Теодоси Даскалов, генерал-лейтенант Никола Михов и др.³⁵² Идеята за връщането на армията в казармите няма да бъде осъществена изцяло. За останалите извън властта дейци на политически кръг „Звено“ и Военния съюз остава единствено да потърсят сътрудничество с БРП (к), които са настроени изцяло опозиционно, а след 1941 г. провеждат въоръжена борба срещу

³⁵⁰ Муравиев, К. Събития и хора. София, 1992, с. 621.

³⁵¹ Пак там.

³⁵² Министерство на отбраната на република България. История <<https://www.mod.bg/bg/ministry.html>> (11.06.2021 г.).

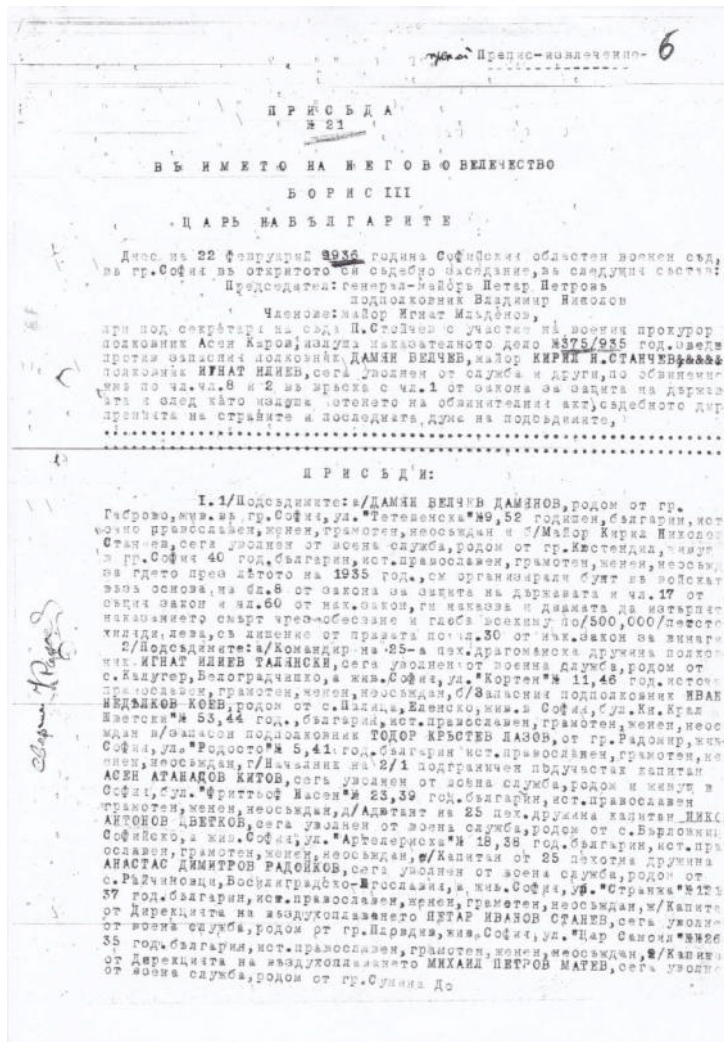
управляващите и техния външнополитически курс³⁵³. Подобно сътрудничество с представителите на легалната опозиция е невъзможно, тъй като между двете групи съществува взаимна неприязън, а и военните са особени привърженици на парламентарната демокрация. Създаденият и поддържат от цар Борис Трети ред, разбира се, има и своите недостатъци, например отслабването на политическите партии, което в една или друг степен улеснява по-лесното възприемане на комунистическия модел на управление у нас след 1944 г. С оглед на вътрешно и външнополитическата ситуация през 30-те години на XX век, тези действия имат своите основания. Плюсовете на „царския“ режим са успокояването, макар и временно на политическата обстановка и нормализирането на отношенията със съседите. България влиза в навечерието на Втората световна война с един безпартиен кабинет, в сравнително нормална обстановка и с продължаващата идея за задържане на неутралитет и необвързаност до последно, но без да се отказва от мирна ревизия на Версайската система, част от която е договорът за мир в Ньой³⁵⁴. Това са хора офицери, идеалисти, чиято мисъл е била България, независимо от коя страна на „барикадата“ застават. Би било добре да гледаме на техните действия снизходително и да бъдем изследвачи, а не съдници. Макар и да не е толкова известно историографски, а и сред общественото мнение за разлика от 9 юни 1923 г. и 19 май например. Това събитие, каквото е процесът срещу полковник Дамян Велчев и др. през 1935–1936 г. има не по-малко съдбоносни и важни последици.

³⁵³ Стателова, Е., Грънчаров, Ст. История на нова България..., с. 605.

³⁵⁴ Баева, И., Е. Калинова, Е. Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). София, 2013, с. 7.

Ил. 1 Част от подсъдимите (втори ред отляво надясно): ген. Дамян Велчев, Петър Тодоров, Кирил Станчев, ген. Владимир Заимов и др.

Ил. 2 Присъда №21 от 22.02.1936 г. - първа страница

THE TRIAL OF DAMYAN VELCHEV AND OTHERS IN 1935–1936**Silvio Tomov**

This paper examines the trial of Damyan Velchev and others and in 1935–1936. It was the case has been filed after an unsuccessful coup led by Velchev himself with support from Yugoslavia. Some historians deny that case and see the events only as an opportunity for Tsar Boris III of Bulgaria and the government at the time to eliminate their political opponents. The research is based on Bulgarian newspapers (“Zora” and “Mir”) from the period and also on Yugoslav newspapers – „Vreme“ and „Politika“; diaries and memoirs of politicians (Konstantin Muraviev -Prime Minister of Bulgaria near the end of the country`s involvement in the Second World War on the side of Germany, Petar Todorov – one of the defendants and others). Books and articles of Bulgarian historians (Vladimir Migev, Georgi Markov, Ludmil Spasov, etc.) dealing with the subject are also analyzed. The conclusion is that the trial is not as popular in Bulgarian history books as the coup from 1934 and 1944 but it has a strong effect on the political life in Bulgaria in the 1930`s.